

ดัชนี ปริชาเพิ่มประสิทธิ**

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ ม. ธรรมศาสตร์

A COMPARATIVE STUDY OF SUBJECTS IN PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION CURRICULA IN CONNECTION TO BUDDHIST ISSUES

Abstract

The study found that the old curricula had focused on the Scriptures and practice more than modern days' curricula. It covered not only the theories, but also the how-to. The earlier curricula also emphasized the *Sīla* under the Threefold Learning and, though very little coverage on *Samādhi*, it did underline methods to cultivate true wisdom. It is worth noting that the Thai language classes in the earlier days had a broader integration with the training in higher wisdom (*Paññāsikkhā*) than the subject of Buddhism itself. However, the training in concentration (*Samādhisikkhā*) is lacking. From the perspective of Buddhism, the curricula are not as complete when considering the practice aspect of the training. As a result, it can be concluded that all of the education curricula has had only partial ingetration into the Buddhist Scriptures and practice.

Keyword : Buddhist Curricula, Integration

๑. บทนำ

หลักสูตรการศึกษาเป็นเครื่องสะท้อนความคิดของผู้วางหลักสูตรเกี่ยวกับเนื้อหาและวัตถุประสงค์ของหลักสูตร ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่จะกำหนดวิธีสอน กิจกรรม และการวัดผล หนังสือประกอบหลักสูตรวิชาที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในอดีต เช่น หนังสือชุดธรรมจริยาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นหนังสือที่สอนเรื่องปัจจุบันโดยใช้ชื่อธรรมของพระพุทธศาสนา เรื่องนันทาแม่ไก่ใช้สอนเด็กเล็กให้มีจิตใจเมตตา รู้สึกสงสาร และให้รู้จักกระมักระวังภัยอันตรายก็เป็นเรื่องง่าย ๆ ที่เหมาะแก่ระดับผู้เรียน เรื่องนกกาขณใช้สอนเด็กที่โตขึ้นให้รู้จักเห็นใจผู้ที่มีความสามารถต่างกันและให้รู้จักช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เรื่องออมไวไม่ขัดสน ใช้สอนเรื่องการเก็บออม การรู้จักเห็นประโยชน์ของสิ่งต่างๆ แม้เพียงเล็กน้อย แต่อาจเป็นประโยชน์ในวันหน้าได้ แม้แต่หนานฮิลปซึ่งแทรกคติไว้ตอนท้ายเรื่อง ก็สอนศีลธรรมได้มาก ผู้เรียนสามารถจดจำนำไปใช้ในชีวิตร มีการอ้างถึงในชีวิตร หลักสูตรการศึกษาในปัจจุบันเน้นการบูรณาการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบูรณาการหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาเข้ากับวิชาที่เกี่ยวข้อง แต่ยังไม่มีการศึกษาว่าหลักสูตรบูรณาการในปัจจุบันมีข้อได้เปรียบเสียเปรียบเมื่อเปรียบเทียบกับหลักสูตรในอดีตซึ่งยังไม่ได้กล่าวถึงการบูรณาการหรือไม่อย่างไร การสอนตามหลักสูตรใดจะให้ผลอย่างไร ควรเพิ่มหรือควรลดอะไร จึงจำเป็นต้องศึกษาวิจัยเพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาและปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาต่อไป การวิจัยนี้จะทำให้เห็นข้อดีข้อเสียของหลักสูตรวิชาที่เกี่ยวกับวิชาพระพุทธศาสนาในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาตามหลักสูตรต่างๆ และสามารถนำข้อดีของหลักสูตรต่างๆ มาเป็นแนวทางในการวางหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้องได้

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเอกสารเกี่ยวกับหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้องในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาตั้งแต่หลังยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม

จนถึงปัจจุบัน (หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๓๒-๒๕๕๑) เพราะถือว่าเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยยุคใหม่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง หลักสูตรการศึกษาในสมัยนั้นถือว่าเป็นหลักสูตรสมัยใหม่ที่เกิดขึ้นตามสังคมไทยด้วย ส่วนวิชาที่เกี่ยวข้องเน้นเฉพาะวิชาสังคมศึกษาและภาษาไทยเพราะเป็นวิชาที่มีการเชื่อมโยงกับวิชาพระพุทธศาสนาได้มากที่สุด

๒. การศึกษาในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่เกี่ยวกับการศึกษาอยู่มาก ในที่นี้จะแสดงหลักคำสอนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประการคือ ปรีชาติสัทธิธรรม ปฏิบัติสัทธิธรรม และปฏิเวธสัทธิธรรม หรือบางแห่งเรียกว่า อริยมรรค (พระธรรมปิฎก, ๒๕๓๔ ก: ๑๒๕) คัมภีร์สมันตปาสาทิกา ได้แสดงคำจำกัดความของพระสัทธิธรรมทั้ง ๓ ประการว่า “สัทธิธรรม ๓ อย่างนั้น ที่ชื่อว่าปรีชาติสัทธิธรรมได้แก่ พุทธพจน์ แม้ทั้งสิ้นรวมด้วยพระไตรปิฎก ที่ชื่อว่าปฏิบัติสัทธิธรรมได้แก่ธุดงค์คุณ ๑๓ ชั้นธกวัตร ๑๔ มหาวัตร ๘๒ ศีล สมาริ และวิปัสสนา ที่ชื่อว่าอริยมรรคได้แก่ มรรคนี้คือ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ นิพพาน ๑” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖ ก: ๗๔๐) จากคำจำกัดความข้างต้นจะเห็นได้ว่าองค์ประกอบของพระสัทธิธรรมทั้ง ๓ ประการเป็นหลักการใหญ่ที่คำจูนพระศาสนาให้มั่นคง แต่ละประการมีความสำคัญมิได้ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑ ปรีชาติสัทธิธรรม

คำว่า การศึกษา ในภาษาไทยมาจากคำภาษาบาลีว่า **สิกขา** (พระธรรมปิฎก, ๒๕๓๔ข: ๓๓๙) พระพุทธศาสนา มีระบบการฝึกอบรมคนที่เรียกว่าสิกขา สิกขาหรือศึกษาจึงแปลว่า “การฝึกฝนพัฒนา” (พระเทพเวที, ๒๕๓๑: ๕๖) ส่วนคำว่า **ปรีชาติ** หมายถึง “คำสั่งสอนใด คือ สุตตะ เคยยะ เวยาวกกรรมะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัฏฐกธรรม

เวทลละ อันบุคคลนั้นศึกษาแล้ว นี้ชื่อว่าคำสั่งสอนทางปริยัติ” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗ ข: ๖๖๙) พระพุทธเจ้าทรงแบ่งการศึกษาเป็น ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา คือ การศึกษาระดับศีลสมาธิและปัญญา ในพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าต้องอาศัยกระบวนการของไตรสิกขาเป็นเครื่องมือในการทำลายกิเลส พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับไตรสิกขา มากจนถึงกับตรัสว่า เป็นกิจที่สมณะต้องทำ เรียกว่า **สมณกรณียะ** คือการสมาทานอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖ ฉ: ๔๔๖) เป้าหมายของการศึกษาก็เพื่อให้ผู้ศึกษาบรรลุถึงความเป็นพหูสูตและเป็นผู้ทรงธรรมดังคำอธิบายต่อไปนี้

คำว่าผู้เป็นพหูสูต...ความว่าเป็นผู้ได้
 สดับมากเป็นผู้ทรงธรรมที่ได้สดับมาแล้ว
 สั่งสมธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือธรรมเหล่าใด
 งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด
 พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ ประกาศ
 พรหมจรรย์บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ธรรมเห็น
 ปานนั้นเป็นธรรมที่มีตรานั้นสดับมาก ทรง
 จำไว้ คล่องปาก ชื่นใจ แทงตลอดด้วยดีด้วย
 ทิฐฐิ คำว่า ธมมธรร ความว่าผู้ทรงธรรมคือ
 สุตตะ เคยยะ ไวยากรณ์ คาทา อุทาน
 อิติวุตตกะ ชาดก อัฏฐกธรรม เวทลละ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗ ก: ๕๔๕)

การศึกษาจึงหมายถึงการศึกษานวักคัลตฤศาสน์หรือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจัดเป็นองค์ ๙ ซึ่งจะทำให้ผู้ศึกษาเป็นพหูสูตหรือเป็นผู้ทรงธรรมตามคำจำกัดความในพระไตรปิฎก อย่างไรก็ตาม แม้พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญการศึกษาในนวักคัลตฤศาสน์ว่าทำให้ผู้ศึกษาเป็นพหูสูต แต่ในขณะเดียวกันก็ทรงยกย่องการปฏิบัติว่ามีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการศึกษา ดังเช่นที่พระพุทธพจน์กล่าวว่า

“ดูก่อนภิกษุ เราแสดงธรรมเป็นอันมาก
 คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณ์ คาทา อุทาน
 อิติวุตตกะ ชาดก อัฏฐกธรรม เวทลละ ถ้าแม่
 ภิกษุรู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรมแห่งคาทา ๔ บาท
 แล้ว เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไซ้
 ก็ควรเรียกว่า เป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธรรม”
 (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗ ค: ๔๕๔)

พระพุทธเจ้าทรงถือการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนี้ว่าเป็นการบูชาพระองค์อย่างสูงยิ่ง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสก่อนที่จะทรงปรินิพพาน (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖ ค: ๓๐๗) พระพุทธพจน์ดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นว่านอกจากการเรียนปริยัติในนวักคัลตฤศาสน์แล้ว การปฏิบัติธรรมก็เป็นสิ่งที่สำคัญเป็นลำดับต่อมา

๒.๒ ปฏิบัติลัทธิธรรม

การศึกษาและการปฏิบัติธรรมนั้นเป็นฐานะในพระศาสนา พระธรรมปิฎก (๒๕๓๔ ข: ๑๑๔) ได้ให้คำจำกัดความคำว่า **ฐานะ** ไว้ว่า “สิ่งที่จะต้องแยกไป หน้าที่ ภารกิจการงาน เรื่องที่จะต้องรับผิดชอบ กิจในพระศาสนา” ในพระพุทธศาสนา แบ่งฐานะออกเป็น ๒ อย่างคือ **คันถฐานะ** และ**วิปัสสนาฐานะ** ซึ่งมีคำจำกัดความดังต่อไปนี้

ฐานะนี้คือการเรียนนิกายหนึ่งก็ดี สอง
 นิกายก็ดี จบพุทธวจนะคือพระไตรปิฎกก็ดี
 ตามสมควรแก่ปัญญาของตน แล้วทรงจำไว้
 กล่าวบอกพุทธวจนะนั้นชื่อว่าคันถฐานะ ส่วน
 การเริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อมไว้ใน
 อตภาพ ยังวิปัสสนาให้เจริญด้วยอำนาจแห่ง
 การติดต่อแล้ว ถือเอาพระอรรถของภิกษุ
 ผู้มีความประพฤติแคล่วคล่อง ยินดียิ่งแล้ว
 ในเสนาสนะอันสงัด ชื่อว่าวิปัสสนาฐานะ

(มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖ ข: ๑๕)

ด้วยเหตุที่รู้ระโดยตรงในพระศาสนามีเพียง ๒ ประการคือการศึกษาและปฏิบัติ ในพระไตรปิฎกจึงแสดงความสำคัญของการปฏิบัติไว้ว่า เป็นผลต่อเนื่องจากการศึกษาเล่าเรียนอีกด้วย กล่าวคือเมื่อศึกษาในนวัคคัลลัตถุศาสน์หรือทำคันถธุระแล้ว ลำดับต่อไปก็คือการปฏิบัติวิปัสสนาธุระเพื่อละคลายกิเลสโดยอาศัยความรู้จากสิ่งที่ได้ศึกษามานั่นเอง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗ งบ: ๑๖๙)

ปฏิบัติสัทธิธรรมของพระสงฆ์นั้นเกิดขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระปัญจวัคคีย์ด้วยพระปฐมเทศนาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน พระพุทธเจ้าทรงแสดงไตรสิกขาในรูปแบบของอริยมรรคมีองค์ ๘ ในจุฬะทลลสูตร (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖ งบ: ๓๒๗) มีการอธิบายเรื่องมรรค ๘ ว่าสามารถสรุปเป็นศีล สมาธิ และปัญญาได้ กล่าวคือ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สงเคราะห์ด้วยกองศีล สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ สงเคราะห์ด้วยกองสมาธิ สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สงเคราะห์ด้วยกองปัญญา

หน้าที่ของพระภิกษุจึงมีข้อจำกัดให้ศึกษาและประพฤติปฏิบัติอยู่ในกรอบของศีล สมาธิ และปัญญาเพื่อให้เอื้อต่อการทำธุระทั้ง ๒ ประการนี้ให้บริบูรณ์เพื่อทำให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ คือความบรรลู่เป็นพระอรหันต์หรือ**ปฏิเวธ** **สัทธิธรรม**นั่นเอง หลักพระสัทธิธรรม ๓ ประการ คือ ปริยติ สัทธิธรรม ปฏิบัติสัทธิธรรม ปฏิเวธสัทธิธรรม โดยสรุปก็คือ การเรียนไตรสิกขา ปฏิบัติไตรสิกขา และบรรลู่ผลของไตรสิกขานั้นเอง เมื่อทราบถึงหลักการเกี่ยวกับการศึกษาในพระพุทธศาสนาแล้ว ผู้วิจัยจะกล่าวถึงการบูรณาการการศึกษาในพระพุทธศาสนาในหัวข้อต่อไป

๓. การบูรณาการการศึกษาในพระพุทธศาสนา

พระเทพเวที (พระเทพเวที, ๒๕๓๑: ๒๓-๒๗) ได้ให้คำจำกัดความคำว่า **บูรณาการ** ว่าหมายถึง การทำให้

สมบูรณ์ ขยายความว่า การทำให้หน่วยย่อยๆ ทั้งหลายที่สัมพันธ์อิงอาศัยซึ่งกันและกันเข้ามารวมทำหน้าที่ประสานกลมกลืนเป็นองค์รวมหนึ่งเดียวที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์ในตัว โดยสิ่งที่จะเรียกว่าบูรณาการได้นั้นต้องประกอบด้วยหลัก ๓ อย่าง คือ

๑. มีหน่วยย่อย องค์ประกอบ ชิ้นส่วน อวัยวะ หรือชั้นระดับ แ่ง ด้าน ที่จะเอามาประมวลเข้าด้วยกัน

๒. หน่วยย่อยนั้น มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ยึดหยุ่น ปรับตัวได้ มีความเคลื่อนไหวตลอดเวลา

๓. เมื่อรวมเข้าด้วยกันแล้วก็จะเกิดความครบถ้วนบริบูรณ์ มีความประสานกลมกลืน เกิดภาวะได้ทีพอดีหรือสมดุล อันเป็นภาวะของบูรณาการ

ส่วนลักษณะสำคัญของการบูรณาการที่สมบูรณ์นั้นมี ๒ ประการ คือ

๑. เมื่อเป็นองค์รวมแล้ว องค์รวมนั้นมีชีวิตชีวาดำรงอยู่และดำเนินไปด้วยดี

๒. องค์รวมนั้นเกิดมีภาวะและคุณสมบัติที่แตกต่างกับภาวะและคุณสมบัติขององค์ประกอบทั้งหลาย

หากพิจารณาจากหลักการดังกล่าวว่าเข้ากับการศึกษาทางพระพุทธศาสนาหรือหลักไตรสิกขาหรือไม่ จะพบว่ามีความสอดคล้องกัน เช่น คัมภีร์ลุ่มมงคลวิลาสณี ได้สังเคราะห์เรื่องศีล สมาธิ ปัญญา ลงในพระไตรปิฎกไว้ดังนี้

อริศีลสิกขา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยเฉพาะในวินัยปิฎก อริจิตตสิกขาตรัสไว้โดยเฉพาะในสุตตันตปิฎก อริปัญญาสิกขา ตรัสไว้โดยเฉพาะในอภิธรรมปิฎก อนึ่งการละกิเลสอย่างหยาบ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวินัยปิฎก เพราะศีลเป็นปฏิบัติขั้นต่อกิเลสอย่างหยาบ การละกิเลสอย่างกลางตรัสไว้ในสุตตันตปิฎก เพราะ

สมาธิเป็นปฏิบัติต่อกิเลสอย่างกลาง การละ
กิเลสอย่างละเอียดตรัสไว้ในอภิธรรมปิฎก
เพราะปัญญาเป็นปฏิบัติต่อกิเลสอย่าง
ละเอียด

(มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖ ง: ๑๐๐)

เมื่อสงเคราะห์แล้วการศึกษาพระไตรปิฎกก็คือ
การศึกษาไตรสิกขา การศึกษาพระไตรปิฎกจึงเป็น
การบูรณาการทางการศึกษาเรื่องศีล สมาธิ และปัญญาใน
พระพุทธศาสนา ตัวอย่างงานบูรณาการการศึกษาเรื่องไตรสิกขา
ที่รู้จักกันดี ก็คือ คัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งพระพุทธโฆสาจารย์
ได้รจนาโดยใช้กรอบของศีล สมาธิ และปัญญาเป็นหลัก
คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ พระพุทธโฆสเถระได้นำสารัตถะจาก
พระไตรปิฎกมาเรียบเรียงปรุงแต่งเข้าระเบียบไว้โดยย่อ
ล้วนแต่เป็นสาระสำคัญ และจำกัดอยู่ในเนื้อหาเพียง ๒๓
ปริจเฉท เท่านั้น กล่าวคือพระวินัยปิฎกโดยใจความได้แก่
ศีลนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงไว้ ๒ ปริจเฉท คือ**สีลนิกาย**
กับ **ธุดงค์นิกาย** พระสูตรตันตปิฎกโดยใจความได้แก่สมาธิ
แสดงไว้ ๑๑ ปริจเฉทตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓ ถึง ๑๓ พระอภิธรรม
ปิฎกโดยใจความก็ได้แก่ปัญญา แสดงไว้ ๙ ปริจเฉท คือ
ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ถึงปริจเฉทที่ ๒๒ ดังนั้น คัมภีร์
วิสุทธิมรรคก็คือพระไตรปิฎกย่อ จนอาจเรียกได้ว่าเป็นหัวใจ
พระพุทธศาสนาซึ่งย่อมาได้ครบถ้วนทั้งด้านทฤษฎีและปฏิบัติ
และสามารถช่วยผู้ปฏิบัติให้ลุถึงจุดหมายปลายทางคือ
พระนิพพานได้แท้จริง (พระพุทธโฆสาจารย์, ๒๕๕๖: ๒๙-๓๐)

พระเทพเวที (๒๕๓๑: ๕๖-๖๐) กล่าวว่าธรรมะใน
พระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าสอนเป็นหมวดๆ แทบทั้งสิ้น
เช่น รัตนะ ๓, ลิกขา ๓, อิทธิบาท ๔, สติปัฏฐาน ๔, อินทรีย์
๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรค ๘, บารมี ๑๐ ฯลฯ การที่
พระพุทธเจ้าตรัสธรรมเป็นหมวดๆ ก็เพราะเป็นเรื่อง
บูรณาการ หมายความว่า ธรรมที่จัดเป็นกลุ่มๆ เป็นหมวดๆ
นั้น แต่ละกลุ่มแต่ละหมวดจะต้องประสานกลมกลืนเข้าเป็น

ชุดเดียว ถ้าปฏิบัติไม่ครบชุด ก็จะเกิดข้อบกพร่อง เป็นปัญหา
ขึ้นมา เช่น พรหมวิหาร ๔ และ อินทรีย์ ๕ จะต้อง มี **สมตา**
คือความสมดุล หมวดธรรมต่างๆ ก็เป็นระบบบูรณาการ
ทั้งนั้น ระบบการปฏิบัติในพระพุทธศาสนาหรือระบบ
การศึกษาอบรมทั้งหมดก็คือลิกขา ๓ ต้องมีศีล สมาธิ
ปัญญาให้ครบ ถ้าไม่ครบ ก็ไม่สำเร็จ ไม่บรรลุจุดหมายของ
พระพุทธศาสนา ศีลช่วยให้ใจพร้อมที่จะเจริญสมาธิ สมาธิ
ช่วยให้รักษาศีลได้หนักแน่นจริงจังมากขึ้น สมาธิทำให้มี
ความคิดจิตใจที่มั่นคงแน่วแน่ เป็นฐานให้แก่ปัญญาเพราะ
หากจิตใจแน่วแน่อยู่กับสิ่งใด ก็คิดสิ่งนั้นได้ชัด มองเห็นจะแจ้ง
ขึ้น ช่วยให้ปัญญาแก่กล้า ส่วนปัญญาก็ช่วยให้จิตใจดีขึ้น
รู้ว่าควรจะทำปฏิบัติสมาธิอย่างไรจึงจะได้ผลดี และย้อนมา
ช่วยให้การรักษาศีลพัฒนาไปถูกทาง ลิกขาทั้ง ๓ นี้ ล้วน
บูรณาการกันอยู่ตลอดเวลาแล้วจึงจะเกิดผลที่สมบูรณ์
ระบบที่ชัดเจนที่สุดก็คือ**มรรคมีองค์ ๘** เป็นระบบบูรณาการ
ใหญ่ของพระพุทธศาสนาเพราะมรรคมีองค์ ๘ ต้องพร้อม
ถึงที่แล้วจึงจะเกิดเป็นธรรมสามัคคี คือความพร้อมพร้อมของ
องค์ประกอบต่างๆ ซึ่งประสานกลมกลืนได้สัดส่วนกัน ทำให้
เกิดความสมดุลพอดี ในทางปฏิบัติก็คือระบบของ**มัชฌิมา
ปฏิปทา**

การแสดงธรรมก็มีความสัมพันธ์กับการบูรณาการ
เช่นเดียวกัน กล่าวคือ นอกจากการเรียนพระพุทธพจน์จะ
เป็นการนำความรู้เรื่องไตรสิกขาไปประพฤติปฏิบัติตาม
หน้าที่ของพระภิกษุแล้ว การแสดงพระพุทธพจน์ การบอก
พระพุทธพจน์หรือวันวิสาขบูชาศาสน์ก็สามารถประมวลลงที่
ศีล สมาธิ และปัญญา ได้เช่นเดียวกัน ผู้วิจัยได้วิเคราะห์
ให้เห็นดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า พระปริยัติธรรมนั้นเมื่อ
สรุปแล้วก็คือศีล สมาธิ และปัญญา การแสดงธรรมก็คือ
การแสดงพระปริยัติลัทธิธรรม เมื่อพระปริยัติลัทธิธรรมได้แก่
ไตรสิกขา การแสดงธรรมก็คือการแสดงศีล สมาธิ และ
ปัญญานั้นเอง และเมื่อพิจารณาจากพระพุทธพจน์ที่ทรงตรัส
ถึงความงาม ๓ ประการไว้ คือความงามในเบื้องต้น ความงาม

ในท่ามกลาง และความงามในที่สุด คัมภีร์วิสุทธิมรรค (พระพุทธโฆสาจารย์, ๒๕๓๘: ๙-๑๐) ได้อธิบายความงาม ๓ ประการไว้ว่า “อนึ่ง ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนาก็เป็นอันทรงประกาศด้วยศีล...ความงามในท่ามกลางเป็นอันทรงประกาศด้วยสมาธิ...ความงามในที่สุดเป็นอันทรงประกาศด้วยปัญญา” ดังนั้นการที่พระพุทธองค์ทรงให้พระสาวกแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ก็หมายถึงการให้พระสาวกแสดงศีล สมาธิ และปัญญานั้นเอง

เมื่อสรุปจากหลักฐานทั้งหมดในพระธรรมวินัยที่ได้กล่าวอ้างมาแต่ต้น การศึกษาพระธรรมวินัยที่เรียกว่า **คันถธุระ** หรือการศึกษาพระพุทธพจน์ในในวัชคัลลตฤคาสน์ ก็คือการศึกษาศีล สมาธิ ปัญญา ส่วนการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่เรียกว่า **วิปัสสนาธุระ** หรือการปฏิบัติ อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นก็คือการปฏิบัติศีล สมาธิ และปัญญานั้นเอง ซึ่งเมื่อบุคคลบรรลุผลจากการศึกษาและปฏิบัติด้วยศีล สมาธิ และปัญญาในระดับหนึ่งแล้ว ก็จะสืบทอดเผยแผ่ และรักษาพระธรรมวินัยให้คงสืบไปได้นั่นเอง การเผยแผ่ตามพระธรรมวินัย การประกาศพรหมจรรย์ หรือการแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด ก็คือการศึกษาศีล สมาธิ และปัญญา การสืบทอดและรักษาตามพระธรรมวินัยหรือการรักษาพระสัทธรรมคือปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ก็คือการศึกษาและผลของการศึกษา และปฏิบัติศีล สมาธิ และปัญญาให้อนุชนรุ่นหลังนั่นเอง จากพระพุทธพจน์ทั้งหมดแสดงหลักการบูรณาการทางการศึกษาพระพุทธศาสนาเรื่องไตรสิกขาให้เข้ากับเรื่อง การเรียน การปฏิบัติ และการแสดงธรรมได้ เพราะมีการประมวลหน่วยย่อย องค์ประกอบ ของหมวดธรรมต่างๆ เข้าด้วยกันโดยมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง อิงอาศัยซึ่งกันและกัน ยึดหยุ่น ปรับตัวได้ มีความเคลื่อนไหวตลอดเวลา และเมื่อรวมเข้าด้วยกันแล้ว ก็จะเกิดความครบถ้วนบริบูรณ์ มีความประสานกลมกลืนและเกิดภาวะสมดุล

กรอบการบูรณาการที่จะใช้ในการวิจัยนี้จะพิจารณาจาก

๑) การบูรณาการภายในสาขาวิชาว่า ได้สร้างความสัมพันธ์ภายในวิชาใดวิชาหนึ่งเพื่อให้เนื้อหาที่กำหนดไว้เป็นไปในทิศทางเดียวกันหรือไม่

๒) การบูรณาการระหว่างสาขาวิชา ว่าเนื้อหาของหลายสาขาวิชาที่เกี่ยวข้องกันในเรื่องนั้น กว้างขวางครอบคลุมมากขึ้นหรือไม่

นอกจากนี้การบูรณาการระหว่างความรู้และการกระทำด้วย ส่วนเกณฑ์ในการตัดสินการบูรณาการในมุมมองของพระพุทธศาสนานั้น ใช้การศึกษาเรื่องไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา มีการประมวลหน่วยย่อยหรือองค์ประกอบของหมวดธรรมต่างๆ เข้าด้วยกัน ว่ามีความสัมพันธ์เชื่อมโยง อิงอาศัยซึ่งกันและกัน ยึดหยุ่นปรับตัวได้ มีความเคลื่อนไหวตลอดเวลา และเมื่อรวมเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดความครบถ้วนบริบูรณ์โดยมีความกลมกลืนหรือเกิดภาวะสมดุล

กรอบทั้งสองนี้มีจุดเชื่อมโยงกันอยู่คือการบูรณาการระหว่างความรู้และการกระทำซึ่งสอดคล้องกับหลักเรื่องปริยัติและปฏิบัติ โดยถือว่าเนื้อหาของหลักสูตรที่เป็นทฤษฎี อาจส่งเคราะห์ได้ในหลักปริยัติ ส่วนเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติจริงหรือมีความมุ่งหมายให้เกิดผลจริง ถือว่าส่งเคราะห์ได้ในหลักปฏิบัติ งานวิจัยนี้ใช้กรอบทฤษฎีทั้ง ๒ แนวทางนี้เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์หลักสูตรการศึกษา ดังจะได้กล่าวต่อไป

๔. ปัจจัยแวดล้อมของหลักสูตร

หลักสูตรที่ผ่านมาทั้งหมดล้วนมีเหตุผลและมีที่มา จากสภาพสังคมและเศรษฐกิจของประเทศในยุคนั้นๆ กล่าวคือ หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๔๑ (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๑: ๕-๗) เนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนามีเนื้อหาที่ประกอบด้วย

๑) พระรัตนตรัย พระพุทธประวัติโดยย่อ เบญจศีล เบญจธรรม

๒) มารยาทในการรับประทาน มารยาทในการประชุม สัมมาคารวะโดยทั่วๆ ไป

๓) ความเชื่อฟัง เชื่อลัทธิสุจริต ตรงต่อเวลา ขยันในการทำงาน และทำงานด้วยความมีระเบียบ

๔) การถือประโยชน์ส่วนรวมยิ่งกว่าส่วนบุคคล หลักธรรมเหล่านี้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติตามนโยบายสร้างชาติทางเศรษฐกิจของจอมพล ป. พิบูลสงคราม (ธนาภิต, ๒๕๔๕: ๗๓-๘๒)

หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๓ ก: ๔-๖) วิชาพระพุทธศาสนา มีเนื้อหาที่ต้องสอนคือ

๑) พระพุทธศาสนา มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธประวัติโดยย่อ พระรัตนตรัย เบญจศีล เบญจธรรม อุโบสถศีล พระพุทธโอวาท วิธีปฏิบัติที่พุทธมามกะพึงกระทำเกี่ยวกับกิจพิธีในพระพุทธศาสนา วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา และกิจวัตรที่พุทธมามกะพึงปฏิบัติในวันนั้นๆ

๒) ธรรมจริยามีเนื้อหาเกี่ยวกับความกตัญญูต่อเวทิตามความเมตตากรุณา ความสุภาพอ่อนน้อม ความอดทน การตรงต่อเวลาและหน้าที่ ความเชื่อลัทธิสุจริต ความมีอัธยาศัย ความสามัคคี การคบมิตร การถือประโยชน์ส่วนรวมยิ่งกว่าส่วนบุคคล ความกล้าหาญ ความมีน้ำใจเป็นนักกีฬา อบายมุข และการหลีกเลี่ยงจากอบายมุข คุณสมบัติของผู้ดีและมารยาทในสังคม

ส่วนหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๓ ข: ๔-๖) วิชาพระพุทธศาสนาแบ่งเป็น ๓ ส่วนคือ

๑) พระพุทธศาสนา เรียนเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ พระรัตนตรัย จำปทสวดพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ และมีจุดมุ่งหมายให้เข้าใจความหมาย

พระพุทธโอวาทการปฏิบัติตนตามหลักพระพุทธศาสนา เข้าใจว่าพระพุทธศาสนาให้ประโยชน์และความสุขแก่ผู้ปฏิบัติอย่างไรการอาราธนาศีล อาราธนาธรรมและพระปริตรการ การบรรพชา อุปสมบท วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา และกิจวัตรที่พุทธมามกะพึงปฏิบัติในวันนั้นๆ

๒) ธรรมจริยามีหมวดธรรมจำนวนมาก เช่น สติ สัมปชัญญะ หิริโอตตปปะ ชนติโสรัจจะ กุศลมูล อกุศลมูล อิทธิบาท สัมปรัสนธรรม วุฒิธรรม เวสัชชกรณธรรม จักรธรรม อปริหานิยธรรม คารวธรรม ลังวร การปฏิบัติตามหลักธรรมจริยา

๓) คิทธิปฏิบัติ เกี่ยวข้องกับฆราวาสธรรม เช่น สุขของคฤหัสถ์ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ทิศ ๖ คหบดีธรรม สังคหัตถุ การครองตน ครองทรัพย์สมบัติ เหตุที่ทำให้ตระกูลเสื่อม อบายมุข (ทั้ง ๔ และ ๖) คุณสมบัติของผู้ดีและมารยาทในสังคม

จากข้อมูลจะเห็นได้ว่า ทุกหลักสูตรล้วนเป็นไปเพื่อสร้างฐานะทางเศรษฐกิจตามหลักของพระพุทธศาสนาและสอดคล้องกับนโยบายสร้างชาติทางเศรษฐกิจของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามในสมัยนั้นอย่างชัดเจน นอกจากนี้ ในช่วงเวลานั้น ประเทศไทยได้เกิดความระส่ำระสาย เพราะเกิดกบฏขึ้นหลายครั้งเช่น พ.ศ. ๒๔๙๑ เกิดกบฏเสนานิการหรือกบฏนายพล มีนายทหารกลุ่มหนึ่ง เช่น พลตรีสมบูรณ ศรานูชิต พลตรีเนตร เขมะโยธิน และกบฏแบ่งแยกดินแดน ครั้งนี้นายฟอง สิทธิธรรม ถูกกล่าวหาว่าดำเนินการแบ่งแยกดินแดนอีสานให้เป็นรัฐอิสระปี พ.ศ. ๒๔๙๒ เกิดกบฏวังหลวงซึ่งคณะก่อการส่วนใหญ่เป็นทหารเรือและกลุ่มผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ ได้ก่อตืดนักการเมืองและอดีตเสรีไทย ปี พ.ศ. ๒๔๙๔ เกิดกบฏแมนฮัตตัน โดย “คณะกู้ชาติ” เป็นต้น (ธนาภิต, ๒๕๔๕: ๙๔-๑๐๕) ดังนั้น หลักธรรมที่เป็นไปเพื่อการปกครองประชาชนได้ง่ายขึ้นจึงมีปรากฏในหลักสูตรนี้ด้วย

หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นหลักสูตรประถมศึกษา มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างหลักสูตร กล่าวคือ วิชาหน้าที่พลเมือง ศิลปกรรม สุขศึกษา ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ พลศึกษา การฝีมือ ดนตรี และขับร้อง ฯลฯ ได้รวมเข้าไว้ในวิชาสังคมศึกษา จึงไม่ปรากฏสัดส่วนและเนื้อหาการเรียนวิชาศิลปกรรมอย่างชัดเจน แต่เมื่อพิจารณาความมุ่งหมาย ๒๑ ข้อในหลักสูตรประถมศึกษา ทำให้สรุปได้ว่า หลักสูตรประถมศึกษา มีความมุ่งหมายเพื่อให้นักเรียนชั้นนี้ช่วยพัฒนาเด็กในทางกายภาพ ในทางสติปัญญา ในทางสังคม และอาวศ เพื่อให้อ่านหนังสือได้ขึ้นเป็นพลเมืองที่เหมาะสมในระบอบเสรีประชาธิปไตย (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๔: ๑-๒) ในรายงานการศึกษาปี พ.ศ. ๒๔๙๗-๒๔๙๙ ก็ได้กล่าวไว้ชัดเจนว่า

กระทรวงศึกษาธิการตระหนักดีอยู่ว่า การจัดการศึกษาของประเทศนั้นไม่ใช่มุ่งแต่จะให้ประชาชนอ่านและเขียนหนังสือได้เท่านั้น ความมุ่งหมายอันยิ่งใหญ่ก็คือการให้ประชาชนรู้จักวิถีดำเนินชีวิตในระบอบสังคมเสรีประชาธิปไตย รู้จักรับผิดชอบและรู้จักหน้าที่ที่ตนมีอยู่ต่อสังคม ทำตนให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมจึงได้พยายามปรับปรุงหลักสูตร แบบเรียน คู่มือครูให้เหมาะสมกับสมัยอยู่เป็นนิจ

(กองการวิจัย กรมวิชาการ

กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๐๐: ๓)

หากพิจารณาจากสภาพสังคมไทยในเวลานั้นก็จะพบว่าสิ่งสำคัญที่คุกคามเสถียรภาพของประเทศไทย นอกจากความไม่สงบภายในประเทศแล้ว ก็ได้แก่การคุกคามจากลัทธิคอมมิวนิสต์ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ (๒๕๔๗: ๓๖-๓๗) ได้กล่าวถึงนโยบายเรื่องนี้ของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ไว้ว่า

นโยบายชาตินิยมทางการเมืองในสมัยที่จอมพล ป. พิบูลสงครามดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีในครั้งที่สองนี้ แตกต่างจากนโยบายทางการเมืองในช่วงที่ท่านดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในครั้งแรกอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือ แทนที่จะปลุกระดมแนวคิดชาตินิยมโดยการสร้างความรู้สึกร่วมกันกับชาติตะวันตก (ประเทศฝรั่งเศส) กลับเน้นความเป็นมิตรกับชาติตะวันตก (โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา) และสร้างภาพความเป็นศัตรูกับลัทธิคอมมิวนิสต์แทน...ดังนั้นเมื่อประเทศไทยได้ตัดสินใจเข้าร่วมกับฝ่ายทุนนิยมประชาธิปไตยแล้ว ก็เป็นเรื่องธรรมดาที่จะต้องสร้างแนวความคิดการเป็นศัตรูกับลัทธิคอมมิวนิสต์ การปลุกระดมดังกล่าว นอกจากจะเข้ากับสถานการณ์โลกในขณะนั้นแล้ว ยังมีประโยชน์ในการสร้างความรู้สึกราชาชาตินิยมอีกด้วย

ดังนั้น ด้วยนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ของรัฐบาลจอมพล ป. นี้เอง ในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ จึงได้มีการตราพระราชบัญญัติป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ขึ้น (ธนากิต, ๒๕๔๕: ๑๑๕) วิชาพระพุทธศาสนาในยุคนี้จึงต้องปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ของบ้านเมือง โดยเฉพาะในฐานะที่เป็นเครื่องมือประการหนึ่งของรัฐในการต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์ เนื้อหาของวิชาพระพุทธศาสนาได้นำมาใช้เป็นเครื่องมือของรัฐเพื่อต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์เพิ่มเติมไปจากบทบาทเดิมที่มีหน้าที่ในการสร้างความจงรักภักดีต่อชาติและรัฐธรรมนูญ เป็นต้น หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๐๓ ซึ่งมีจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นหัวหน้ารัฐบาล รัฐบาลเวลานั้นได้ใช้นโยบายเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ ดังจะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๙ รัฐบาลได้ประกาศใช้แผนพัฒนา

เศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ ๑ หลักธรรมในพระพุทธศาสนา ก็มีการปรับตัวให้สอดคล้องกันด้วย ประเด็นนี้ พระไพศาล วิสาโล (๒๕๕๖: ๑๑๕) ได้แสดงความเห็นไว้ดังนี้

หลังจากที่ชาตินิยมเติบโตภายใต้ฉายาของพุทธศาสนานานสามารถตั้งมั่นได้แล้ว ก็จะแยกออกมาเป็นเอกเทศ โดยมีอิทธิพลเหนือพุทธศาสนา ชาติกับศาสนาแม้ดูเหมือนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่อันที่จริง ผลประโยชน์ของชาติ (หรือรัฐ) กลับมีความสำคัญเหนือผลประโยชน์ของพุทธศาสนา หากหลักธรรมทางพุทธศาสนาไม่สอดคล้องกับผลประโยชน์ของรัฐ ก็ต้องใกล้เคียงด้วยการ “กลบเกลื่อน” ไปเสีย ดังเช่นหลักธรรมเรื่องสันโดษถูกลบไปจากคำสอนของคณะสงฆ์ตาม “คำขอ” ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เพื่อสนองนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ

ด้วยเหตุนี้หลักธรรมในพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องความมรยัสส ความอดุสสาหะ สุขของคฤหัสถ์ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับเศรษฐกิจมาตั้งแต่ครั้งสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงยังคงอยู่ในหลักสูตรการศึกษานี้ หลักธรรมเหล่านี้สอดคล้องกับความมุ่งหมายรวมของหลักสูตรหลายประการ เช่น ให้อริยทรัพย์ ประหยัดเวลาและพลังงาน ให้อริยทรัพย์ ส่งเสริมเศรษฐกิจของครอบครัวและรู้ช่องทางที่ประกอบอาชีพ ให้ส่งเสริมการค้าของคนไทย และให้รู้ว่าการผลิตและการใช้ของไทยเท่ากับว่าได้ช่วยเศรษฐกิจของชาติ เป็นต้น ทั้งนี้ภายหลังการยึดอำนาจเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้กล่าวว่า มีเพียงร้อยละ ๑๐ ของประเทศเท่านั้นที่เรียกได้ว่าพัฒนาแล้ว และส่วนที่เหลือต้องได้รับการเอาใจใส่อย่างจริงจัง การพัฒนาประเทศจึงเป็นงานของรัฐบาลของตน และของชุดต่อไป แสดงให้เห็นว่า จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ถือเป็นภารกิจสำคัญของรัฐบาลที่จะทำให้ประชาชน

ในประเทศมีความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจที่เท่าเทียมกัน (โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, ๒๕๔๗: ๙๘)

หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๑๔ มีการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาโดยเน้นเรื่องความสงบทั้งในระดับตนเองและระดับสังคม หลักสูตรนี้มีความมุ่งหมายให้เยาวชนเข้าใจและมีเจตนาที่ดีด้านคุณค่าทางสังคม จริยธรรม วัฒนธรรม สามารถปฏิบัติตนเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคมและรู้จักเคารพสิทธิ หน้าที่ และความคิดเห็นของผู้อื่น โดยไม่คำนึงถึงเชื้อชาติ ศาสนา ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมของบุคคล ตลอดจนให้อริยทรัพย์ใช้สิทธิหน้าที่และความรับผิดชอบซึ่งพลเมืองแต่ละคนพึงมีต่อประเทศชาติของตนและต่อสังคมประชาธิปไตย สอดคล้องกับความมุ่งหมายรวมของหลักสูตรที่เน้นให้เป็นพลเมืองดี มีศีลธรรม รู้จักสิทธิหน้าที่ รู้จักแก้ปัญหาด้วยสันติวิธี มีทัศนคติในการเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคมประชาธิปไตย เห็นคุณค่าและธำรงรักษาไว้ซึ่งความมั่นคงของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์และวัฒนธรรมไทย เป็นต้น (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๔: ๑) ความคิดเรื่องการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาซึ่งเน้นเรื่องความสงบของตนเองและสังคมนั้นน่าจะมาจากเหตุการณ์สำคัญทางการเมืองในช่วงเวลานั้น คือ เหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ เหตุการณ์นี้ย่อมส่งผลกระทบต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองเป็นอย่างมาก เพราะเกิดเหตุการณ์นองเลือดขึ้น ในขณะเดียวกันบรรยากาศความเป็นประชาธิปไตยก็มีมากขึ้นด้วย ภายหลังจากที่กลุ่มนักศึกษาสามารถโค่นล้มรัฐบาลเผด็จการลงได้ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ (๒๕๔๗: ๑๑๕) ได้กล่าวว่า

ผลของเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ ทำให้ระบบเผด็จการทหารที่ครอบงำประเทศไทยมากกว่า ๑๕ ปี ต้องล่มสลายลง รวมทั้งกลุ่มอำนาจ ถนอม-ประภาส-ณรงค์ ก็ถึงกาลอวสานลงไปด้วย ซึ่งทำให้กลุ่มอำนาจอื่นๆ สามารถที่จะเริ่มสะสมพลัง

อำนาจของตนขึ้นมาได้ใหม่ ทั้งยังเป็นกุญแจไปสู่การปกครองระบอบประชาธิปไตยอีกด้วย นอกจากนี้แล้วภายหลังเหตุการณ์นี้ บทบาทของกลุ่มนิสิตนักศึกษาและอาจารย์มหาวิทยาลัยที่เรียกว่า “กลุ่มปัญญาชน” ก็เพิ่มขึ้นอย่างมาก ตรงกันข้ามกับกลุ่มทหาร ตำรวจที่เสื่อมความน่าเชื่อถืออย่างมาก

การต่อต้านรัฐบาลในครั้งนั้น ผู้มีส่วนสำคัญก็คือ นิสิตนักศึกษาซึ่งเป็นแกนนำในขบวนการเรียกร้องประชาธิปไตย จากเหตุการณ์ความไม่สงบที่ผ่านมา รัฐบาลย่อมตระหนักถึงพฤติกรรมและรวมถึงทัศนคติของเยาวชนมากขึ้นเป็นธรรมดา เพราะนอกจากบทบาทของนิสิตนักศึกษาต่อสังคมจะมีมากขึ้นแล้ว ยังส่งผลกระทบต่ออำนาจการปกครองของรัฐบาลด้วย รัฐบาลจึงต้องระงับบทบาทของนิสิตนักศึกษาว่าอาจมีผลต่อปัญหาความไม่สงบดังที่เคยเกิดขึ้นในเหตุการณ์เดือนตุลาคมก็เป็นได้ ด้วยเหตุนี้วิชาพระพุทธศาสนาในช่วงปีดังกล่าว โดยเฉพาะในหลักสูตรการศึกษามัธยมศึกษาตอนปลาย ปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ซึ่งผู้เรียนกำลังจะเติบโตเป็นนิสิตนักศึกษาในอนาคตตนจึงมีเนื้อหาที่มุ่งเน้นให้เป็นพลเมืองที่ดี สร้างความสงบสุขเรียบร้อย และสร้างสันติสุขของสังคม รวมถึงเน้นการสร้างความเป็นประชาธิปไตยเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพื่อให้เด็กและเยาวชนเติบโตเป็นพลเมืองที่รัฐพึงประสงค์

มีข้อน่าสังเกตว่าหลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๒๑ นั้น วัตถุประสงค์ของวิชาสังคมศึกษาประการหนึ่งก็เพื่อให้เยาวชนมีความรักชาติ มีความสามัคคีในชาติ มีความเสียสละเพื่อส่วนรวม มีความซื่อสัตย์ในผลงานอันดีเด่นของคนไทย รู้จักธำรงรักษาไว้ซึ่งเอกราช และรู้จักรักษาแบบอย่างวัฒนธรรมประเพณีอันเป็นเอกลักษณ์ที่งดงามของชาติ เพื่อเสริมสร้างเยาวชนให้ดำเนินชีวิตอย่างมีคุณภาพ มีคุณธรรมประจำใจ และมีคุณสมบัติต่างๆ อันพึงประสงค์

ของสังคมไทย (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๕: ๓-๕) สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของวิชาภาษาไทยที่ทำให้เข้าใจว่า การใช้ภาษาได้ดีเป็นการช่วยให้เกิดความร่วมมือของคนในชาติและนำมาซึ่งความสมัครสมานกัน (๒๕๒๕: ๙-๑๐) วัตถุประสงค์ของทั้งสองวิชาสอดคล้องกับความมุ่งหมายรวมของหลักสูตรที่มุ่งให้ผู้เรียนรู้จักสิทธิและหน้าที่ รู้จักทำงานเป็นหมู่คณะ มีความสามัคคีและเสียสละเพื่อส่วนรวม รู้จักแก้ปัญหาด้วยสันติวิธี และมีหลักการ มีเหตุผล เพื่อปลูกฝังให้มีเยาวชนภูมิใจในความเป็นไทย มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ มีความรู้และเลื่อมใสในการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นพระประมุข ร่วมกันธำรงรักษาความปลอดภัยและความมั่นคงของประเทศชาติและส่งเสริมความเข้าใจอันดีของมนุษยชาติในการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข (๒๕๒๕: ๑-๒)

เรื่องการแก้ไขปัญหโดยสันติวิธีก็เป็นวัตถุประสงค์หลักประการหนึ่งที่ปรากฏขึ้นเพราะการบูรณาการหลักสูตรการศึกษานี้ อาจเป็นเพราะหลังจากเกิดเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ และเหตุการณ์ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ นักศึกษาถูกมองว่าเป็นต้นเหตุความรุนแรงและความไม่สงบ นักศึกษาถูกกล่าวหาว่าต้องการทำลายชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ดังนั้นการที่หลักสูตรการศึกษาเน้นวัตถุประสงค์ดังกล่าวจึงไม่ใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใด โกวิทวงศ์สุวัฒน์ (๒๕๔๓: ๑๑๙) ได้แสดงความเห็นไว้ดังต่อไปนี้

ในวันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ นิสิตนักศึกษาและประชาชนก็ได้มาร่วมชุมนุมกันที่ท้องสนามหลวง โดยในการนี้มีการจัดแสดงละครกรณีพนักงานการไฟฟ้าที่นครปฐมถูกแขวนคอโดยชมรมนาฏศิลป์และการละครมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ซึ่งเรื่องนี้วิทยุยานเกราะได้ออกข่าวว่ามีการทำหุ่นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์มาใช้ในการแสดงครั้งนี้ด้วยและวันรุ่งขึ้นหนังสือ

พิมพ์ดาวสยามและบางกอกโพสต์ก็เสนอภาพข่าวการแสดงล้อเลียนการแขวนคอของนักศึกษา โดยพาดหัวข่าวทำนองว่า การแสดงดังกล่าวเป็นการ “หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” ทั้งชมรมวิทยุเสรีก็ได้มีการออกประกาศโจมตีนักศึกษาที่ทำการชุมนุมว่า การเรียกร้องให้ขับไล่พระธมมและเรียกร้องเรื่องพนักงานการไฟฟ้าที่ถูกฆาตกรรมนั้น เป็นเพียงข้ออ้างที่ใช้เพื่อจัดการชุมนุมก่อความไม่สงบเท่านั้น โดยแท้ที่จริงมีจุดประสงค์เพื่อทำลายชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์และเรียกร้องให้รัฐบาลจัดการกับกลุ่มผู้ชุมนุมโดยเร็วเพื่อป้องกันการนองเลือด

หลักสูตรดังกล่าวอยู่ในช่วงของแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๒๐ ซึ่งมีความมุ่งหมายเพื่อสร้างเสริมคุณภาพของพลเมืองให้สามารถดำรงชีวิตและทำประโยชน์แก่สังคม โดยเน้นการศึกษาเพื่อสร้างเสริมความอยู่รอดปลอดภัย ความมั่นคง และความผาสุกร่วมกันในสังคมไทยเป็นประการสำคัญ และให้มีความเข้าใจและกระตือรือร้นที่จะมีส่วนร่วมในการปกครองประเทศตามวิถีทางประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นพระประมุข ยึดมั่นในสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๙: ๕๕) วัตถุประสงค์ดังกล่าวยังสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๔ (๒๕๒๐-๒๕๒๔) ในหมวดที่เกี่ยวกับการพัฒนาการศึกษา สาระสำคัญของ การปรับปรุงหลักสูตร ให้เนื้อหาสาระสำคัญและกระบวนการเรียนรู้สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นพระประมุข และยึดมั่นในสถาบัน ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์เป็นหลัก (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๒๐: ๒๗๐)

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายปี พ.ศ. ๒๕๒๔ มีวัตถุประสงค์บางประการสอดคล้องกับหลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๒๑ เช่น ให้รู้จักเคารพสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น รู้จักหน้าที่ของตนเองและผู้อื่น รู้จักใช้สิทธิเสรีภาพของตนในทางสร้างสรรค์บนรากฐานแห่งกฎหมาย จริยธรรม และศาสนา เพื่อให้มีสำนึกในการเป็นคนไทยร่วมกัน รู้จักเสียสละเพื่อส่วนรวม รักชาติ รักประชาธิปไตย รู้จักใช้สติและปัญญาในการดำรงรักษาไว้ซึ่งความมั่นคงของชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ ให้เข้าใจพื้นฐานและปัญหาการเมือง เศรษฐกิจและสังคมของประเทศและของโลกปัจจุบัน มีความสำนึกในการเป็นส่วนหนึ่งของมนุษยชาติ รู้จักแก้ปัญหาข้อขัดแย้งด้วยวิธีการแห่งปัญญาและสันติวิธี (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๓: ๗-๑๒) จะเห็นได้ว่า วัตถุประสงค์ของการแก้ปัญหาด้วยสันติวิธี ยังคงระบุไว้อย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ. ๒๕๒๑ และผู้เรียนในหลักสูตรการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ก็จะเป็นผู้ที่เรียนหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ต่อเนื่องไป จึงเท่ากับว่าได้สร้างทัศนคติในเรื่องนี้อย่างต่อเนื่อง

หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ยังมีวัตถุประสงค์อื่นบางประการ เช่น การแก้ปัญหาด้วยใจสงบ การสร้างความตระหนักในความสำคัญของสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ซึ่งต่อเนื่องมาจากหลักสูตรก่อนๆ การสร้างทัศนคติในการสร้างความเป็นชาติไทย ก็ได้บูรณาการไว้ในหลักสูตรนี้ อย่างชัดเจน วิชาต่างๆ ที่เกี่ยวกับความเป็นไทยจึงปรากฏขึ้นจำนวนมากและเชื่อมโยงกันอยู่ในหลักสูตรนี้ ไม่เว้นแม้แต่วิชาพระพุทธศาสนาก็เชื่อมโยงกับความเป็นไทย เช่น วิชาพุทธศาสนาในประเทศไทย วิชาประวัติสังคมและวัฒนธรรมไทย วิชาพระพุทธรูปและพุทธศิลป์ในประเทศไทย เป็นต้น

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการบูรณาการหลักสูตรการศึกษาให้เข้ากับความเป็นไทยนั้นอาจมาจากวาระที่จะมี

การสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี ในระหว่างวันที่ ๔-๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๕ (ธนาภิต, ๒๕๔๕: ๓๑๕) บรรยายภาพแห่งความเป็นไทยที่มีประวัติศาสตร์มายาวนาน ย่อมทำให้หลักสูตรการศึกษาเห็นความสำคัญและปรับตัว เพื่อให้เข้ากับบรรยากาศของชาติในวาระสำคัญนั้นด้วย นอกจากนี้ วิชาพระพุทธศาสนายังได้เน้นย้ำเรื่องความเป็นประชาธิปไตย เช่น ความมุ่งหมายให้รู้จักเคารพสิทธิ เสรีภาพ ของผู้อื่น รู้จักหน้าที่ของตนเองและผู้อื่น รู้จักใช้สิทธิเสรีภาพ ของตนในทางสร้างสรรค์บนรากฐานแห่งกฎหมาย จริยธรรม และศาสนา เพื่อให้มีความสำนึกในความเป็นไทยร่วมกัน รู้จักเสียสละเพื่อส่วนรวม มีความรักชาติ รักประชาธิปไตย ความมุ่งหมายดังกล่าว น่าจะเกิดจากสาเหตุทางการเมือง หลายประการที่คุกคามการเมืองไทยเวลานั้น ในสมัยนั้น พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรีได้สร้าง ผลงานสำคัญ คือดำเนินการปราบปรามผู้ก่อการร้าย คอมมิวนิสต์ภายในประเทศอย่างได้ผลโดยใช้นโยบาย “การเมืองนำการทหาร” ตามคำสั่งนโยบายที่ ๖๖/๒๕๒๓ ซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้พลัดถิ่นอพยพ เป็นผลให้พรรคคอมมิวนิสต์ แห่งประเทศไทยอ่อนกำลังและสลายตัวไป หลังจากนั้นในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๔ ได้มีคณะทหารพลเอกสฤษดิ์ จิตรปฏิมา เป็นผู้นำร่วมด้วยกลุ่มทหารยังเติร์ก ได้แก่ พันเอกมัญญู รูปขจร พันเอกประจักษ์ สว่างจิต พันเอกพัลลภ ปิ่นมณี ได้ทำรัฐประหารรัฐบาลของพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ โดยนำกำลังไปยึดสถานีโทรทัศน์ ถนนสายสำคัญ และที่ตั้ง กองบัญชาการทหารที่สำคัญๆ แต่ฝ่ายรัฐประหารทำการไม่ สำเร็จ (โกวิท วงศ์สุรวัฒน์: ๓๑๓-๓๑๔) เหตุการณ์ทั้งสอง นี้มีจุดร่วมกัน คือ เป็นภัยคุกคามระบอบการปกครองแบบ ประชาธิปไตยเหมือนกันแต่มีสาเหตุต่างกัน เหตุการณ์ แรกเป็นลัทธิคอมมิวนิสต์ ส่วนเหตุการณ์ที่สองเป็นคณะ รัฐประหาร เหตุการณ์ทั้งสองนี้ย่อมมีส่วนทำให้รัฐบาลใช้ หลักสูตรการศึกษาและวิชาพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องปลูกฝัง

อุดมการณ์ตามระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยไว้ให้ ดีที่สุด

ตัวอย่างการใช้หลักสูตรการศึกษาเพื่อต่อสู้กับลัทธิ คอมมิวนิสต์ อาจพิจารณาได้จากหนังสือเสริมหลักสูตร เรื่อง “ครูกับทางอยู่รอดของสังคมไทย” ของนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ซึ่งใช้ประกอบการเรียนการสอนกลุ่มวิชา สังคมศึกษา ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย รายวิชา ส ๔๐๑ สังคมศึกษา หนังสือเล่มนี้เป็นคำบรรยายในการสัมมนา ของกรมสามัญศึกษา เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๔ จัดพิมพ์ เผยแพร่เพื่อช่วยเร่งเร้าให้ประชาชนตระหนักถึงหน้าที่และ ความรับผิดชอบที่มีต่อชาติบ้านเมือง ตระหนักในภัยพิบัติซึ่ง สังคมไทยกำลังเผชิญอยู่และเป็นอุปสรรคต่อความวัฒนา ถาวรของระบอบประชาธิปไตยและความมั่นคงของชาติ เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้แบ่งออกเป็น ๒ ตอน ตอนที่ ๑ เป็น เรื่องทางอยู่รอดของสังคมไทย กล่าวถึงภัยจากคอมมิวนิสต์ ภัยจากการฉ้อราษฎร์บังหลวง ภัยจากการที่ข้าราชการ เบียดเบียนประชาชน ภัยจากความยากจนของราษฎรส่วน ใหญ่ พร้อมทั้งคำถามและคำตอบเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว ตอนที่ ๒ ว่าด้วยวิธีอบรมลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์ และคำถามคำตอบ นอกจากนี้ยังใช้หนังสือเรื่อง “ศาสนากับความมั่นคงของชาติ” ประกอบการเรียนการสอนกลุ่ม วิชาสังคมศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย รายวิชา ส ๔๐๑ สังคมศึกษา อนุสนธิมาจากคำบรรยายของผู้เขียนซึ่งบรรยาย ณ สมาคมคาทอลิกแห่งประเทศไทย โรงแรมนารายณ์ เมื่อ วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ ที่วัดธรรมมงคล เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๕๒๐ และที่หอประชุมคุรุสภาใน การสัมมนาเรื่อง “ศาสนากับการปฏิรูปการปกครอง แผ่นดิน” เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ หนังสือนี้ได้ ให้ความรู้ความเข้าใจแก่เยาวชนถึงวิธีการทำลายศาสนา ของลัทธิคอมมิวนิสต์และบอกวิธีแก้ไข และกล่าวถึงแนวคิด ของคอมมิวนิสต์เกี่ยวกับศาสนา คอมมิวนิสต์จะนำอะไรมา

แทนที่ศาสนา การอบรมคนรุ่นใหม่ให้เป็นคอมมิวนิสต์ได้อย่างไร (กรมวิชาการ, ๒๕๒๙: ๒๓-๒๕)

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ. ๒๕๓๓ นั้นเป็นหลักสูตรที่ปรับปรุงจากหลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ. ๒๕๒๑ หลักสูตรดังกล่าวมีหลักการเช่นเดียวกับหลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๒๑ เช่น มุ่งสร้างเอกภาพของชาติ โดยวางวัตถุประสงค์ในระดับประถมศึกษาให้เป็นการศึกษาพื้นฐานที่มุ่งพัฒนาผู้เรียนให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตให้พร้อมที่จะทำประโยชน์แก่สังคม ตามบทบาทและหน้าที่ของตนในฐานะพลเมืองดีตามระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นพระประมุข เป็นต้น (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๔: ๑-๓) กระทรวงศึกษาธิการชี้แจงถึงเหตุผลในการปรับเนื้อหาจริยธรรมว่า ต้องการให้เนื้อหาเป็นสากลสอดคล้องกับทุกศาสนา จึงได้ใช้เหตุผลเรื่องความเป็นประชาธิปไตย และสอดคล้องกับวัตถุประสงค์โดยรวมของหลักสูตรการศึกษาในหลายปีที่ผ่านมาที่เน้นความเป็นเอกภาพของการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการเห็นว่าการเน้นวิชาศาสนาใดศาสนาหนึ่งจะทำลายความเป็นประชาธิปไตยและอาจจะก่อให้เกิดความไม่สงบในสังคมขึ้นได้ อันจะนำไปสู่ความไม่มีเอกภาพของชาติก็เป็นได้ การอ้างศาสนาใดศาสนาหนึ่งแล้วจะขัดกับความเป็นประชาธิปไตยนั้น พระธรรมปิฎก (พระธรรมปิฎก, ๒๕๔๕: ๒๖) ได้กล่าวว่า

คนไทยมีภูมิหลังที่ไม่ใช่แค่เสรีภาพทางศาสนาแต่เป็นความสมัครสมานสามัคคีทางศาสนา อย่างนี้จึงไม่มองอะไรในแง่เกียจฉลอนอย่างฝรั่งที่คอยแต่ระแวงระวังที่จะพิทักษ์สิทธิและปกป้องตัว เมื่อพูดถึงพุทธศาสนาก็พูดลงปโตตรงๆ ไม่ใช่ว่าจะยกตัวหรือจะกีดกันแบ่งแยกกับใคร แต่คนไทยที่ติดความคิดเสรีภาพเชิงลบของฝรั่งมา พอได้ยินคำว่าพุทธศาสนาโดยไม่มีศาสนาอื่นพ่วงมาด้วยก็ระแวง คิดเกียจหรือมองไปในทางแบ่งแยก

และติดอยู่แค่นั้นจนบังตาตัวเอง ไม่เห็นงานการปัญหาที่จะต้องจัดทำและแก้ไขตามที่เป็นจริง

เหตุผลเรื่องประชาธิปไตยจะมีน้ำหนักอยู่มากจนทำให้วิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรนี้ ได้อธิบายความในแง่บวกของประชาธิปไตยอย่างชัดเจน ดังเช่นคำนำของหนังสือเรียนวิชา ส ๐๔๘ พระพุทธศาสนามีกล่าวว่า

เน้นเนื้อหาสังคมชมพูทวีปสมัยก่อนพุทธกาลให้เห็นการปกครองที่ยึดมั่นในระบบวรรณะทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมในสังคมไม่เอื้อต่อการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์เป็นเหตุให้เกิดพุทธศาสนาขึ้นในสมัยนั้น อันเป็นรากฐานของประชาธิปไตยในสังคมไทยปัจจุบัน

(กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๑: ๑๒)

การโยงเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาให้เข้ากับประชาธิปไตยของประเทศไทยในปัจจุบันย่อมเป็นความพยายามในการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาให้เข้ากับระบอบการปกครองอย่างเห็นได้ชัด การที่หลักสูตรในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ ยังคงเน้นย้ำเรื่องประชาธิปไตยอยู่มากนี้ สาเหตุน่าจะมาจากระบอบประชาธิปไตยในประเทศไทยเผชิญกับความไม่มั่นคงตลอดมา หลังจากการเมืองของไทยได้พัฒนามาจนกระทั่งประเทศไทยมีโอกาสสัมผัสกับ “ประชาธิปไตยเต็มใบ” ในสมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แต่แล้วประชาธิปไตยของไทยก็ต้องสะดุดอีกครั้งเมื่อเกิดเหตุการณ์คณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (รสช.) ทำรัฐประหารยึดอำนาจจากรัฐบาล (โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, ๒๕๔๗: ๑๒๒)

นอกจากนี้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๖ พ.ศ. ๒๕๓๐-๒๕๓๔ ยังได้กล่าวถึงการใช้หลักสูตรการศึกษาในการพัฒนาจิตใจด้านประชาธิปไตย ด้วย ปรากฏอยู่ในส่วนแผนงานพัฒนาจิตใจและวัฒนธรรม วัตถุประสงค์ก็เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายในสังคมในการพัฒนาจิตใจให้เกิดจิตสำนึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม ชยันต์เข้มแข็ง พึ่งตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรี ร่วมมือร่วมใจกันทำงาน ตลอดจนทำนุบำรุงและธำรงไว้ซึ่งเอกลักษณ์และศิลปวัฒนธรรมแห่งชาติ เพื่อเป็นรากฐานอันสำคัญที่รักษาไว้ซึ่งความมีเอกภาพ ความรัก ความหวงแหนประเทศ ความสามัคคี ความสงบสุข เป็นต้น และมีแนวทางส่งเสริมปลูกฝังศีลธรรม จริยธรรม และค่านิยมอันดีงามของไทยที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาประเทศ ส่งเสริมการเรียนรู้ การเผยแพร่และการปฏิบัติตามหลักธรรมทางศาสนา แผนดังกล่าวได้ระบุถึงมาตรการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติและสอดแทรกเรื่องการพัฒนาจิตใจด้านคุณธรรมและค่านิยมในหลักสูตรการศึกษาอบรมทั้งในและนอกระบบ รวมทั้งอบรมผู้บริหารการศึกษาให้เน้นการประหยัดอดออมและสร้างค่านิยมนิยมไทย การพึ่งตนเอง ชยันต์เข้มเพียร มีความรับผิดชอบ มีระเบียบวินัย เคารพกฎหมาย และปฏิบัติหน้าที่อันพึงมีต่อชาติ ศาสน์ กษัตริย์ เป็นต้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๓๐: ๙๑-๙๓) ดังนั้นการใช้หลักสูตรการศึกษาเป็นสื่อในการกล่อมเกล่าจิตใจพลเมืองให้มีทัศนคติต่างๆ ตามที่รัฐต้องการจึงเป็นเรื่องที่รัฐทำมานาน ปรากฏอย่างชัดเจนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติต่างๆ ดังได้กล่าวมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิชาพระพุทธศาสนามีความยืดหยุ่นสูงและมีความสามารถในการปรับตัวมาตลอดให้เข้ากับนโยบายของรัฐ

หลักสูตรการศึกษาปี พ.ศ. ๒๕๔๔ นั้น ในช่วงต้นของการร่างหลักสูตรไม่มีการระบุชื่อศาสนาใดๆ ทั้งสิ้นแม้แต่พระพุทธศาสนา ทำให้มีการเรียกร้องจากกลุ่มชาวพุทธมีชาวพุทธกว่า ๕,๐๐๐ คน จาก ๓๔ องค์กร นัดชุมนุมเพื่อ

เสนอข้อเรียกร้อง ๕ ข้อ ข้อเรียกร้องที่ ๔ เสนอให้วิชาพระพุทธศาสนาเป็นหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐานและมีมาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศโดยให้เป็นวิชาบังคับสำหรับนักเรียนที่เป็นพุทธศาสนิกชนและมีค่าหน่วยการเรียนรู้และเวลาเรียนไม่น้อยกว่าในหลักสูตรปัจจุบัน ทั้งนี้สืบเนื่องจากการปฏิรูปการศึกษาที่ยุบกระทรวงศึกษาธิการ ทบวงมหาวิทยาลัย คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ มาจัดตั้งเป็นกระทรวงใหม่คือกระทรวงศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างพระพุทธศาสนา ทั้งระบบการบริหารคณะสงฆ์ การจัดการศาสนสมบัติ และการลดความสำคัญของวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียน เนื่องจากมีตัวแทนจากศาสนาอื่นเข้ามาบริหารงานพระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้คณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนจำนวนมากไม่พอใจ คณะสงฆ์และองค์กรพุทธจึงได้ออกมาเรียกร้องให้สำนักงานปฏิรูปการศึกษามอบหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาเป็นหลักในทุกชั้นเรียน พร้อมทั้งให้ยกเลิกการนำตัวแทนจากศาสนาอื่นเข้ามาเป็นคณะกรรมการการศาสนาและวัฒนธรรม หรือหากไม่ยกเลิกก็ให้แยกส่วนงานพระพุทธศาสนาเป็นองค์กรอิสระ (ไทยรัฐ, ๒๕๔๔: ๑๙)

ภายหลังการชุมนุมเรียกร้องดังกล่าว กระทรวงศึกษาธิการ ได้มีคำสั่งวันที่ ๒๓ มกราคม ๒๕๔๕ เรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการจัดทำรายละเอียดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาในหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน ๑๒ ปี มีพระธรรมปิฎก ดร. สิทธิกร มณีรินทร์ ศาสตราจารย์พิเศษ จ्ञานงค์ ทองประเสริฐ และปลัดกระทรวงศึกษาธิการ เป็นต้น เป็นที่ปรึกษา มีพระเทพโสภณเป็นประธานกรรมการ และมีกรรมการรวม ๖๓ รูป/คน (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๕: จ) เมื่อจัดทำหลักสูตรแกนกลางเสร็จสิ้น พระเทพโสภณ (๒๕๔๕:ค) ได้กล่าวชี้แจงเรื่องการจัดทำหลักสูตรแกนกลางวิชาพระพุทธศาสนาไว้ดังนี้

หลักสูตรนี้พูดถึงแต่สาระและมาตรฐานการเรียนรู้กว้างๆ ไม่มีการพูดถึงรายละเอียดสาระการเรียนรู้ ทั้งนี้เพราะหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช ๒๕๔๔ ได้ปล่อยให้สถานศึกษาแต่ละแห่งเติมรายละเอียดกันเอง หลักสูตรนี้พูดถึงการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาไว้เพียง ๑๐ บรรทัด ชาวพุทธทั้งหลายมีความห่วงใยว่าพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องละเอียดอ่อน ถ้าปล่อยให้สถานศึกษาแต่ละแห่งต่างจัดทำรายละเอียดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาตนเอง ก็เกรงว่าจะเกิดการแตกนิกายมากมายในพระพุทธศาสนา และความแตกแยกทางศาสนานี้จะมีผลกระทบต่อความสามัคคีของคนในชาติอย่างแน่นอน ดังนั้นจึงมีการเรียกร้องให้จัดทำหลักสูตรแกนกลางของสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาที่ทุกโรงเรียนสามารถนำไปใช้ร่วมกัน

ด้วยเหตุนี้จึงมีการปรับปรุงหลักสูตรจากเดิมที่ไม่ระบุชื่อของศาสนาใดๆ มารับ “พระพุทธศาสนาและศาสนาที่ตนนับถือ” การไม่ระบุชื่อของศาสนาใดๆ ในเบื้องต้นน่าจะเกิดจากความต้องการให้เกิดความยืดหยุ่นในทางปฏิบัติ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ทำให้เกิดความสับสนในทางปฏิบัติ ด้วยเหตุนี้ อธิบดีกรมวิชาการได้ทำหนังสือชี้แจงที่ ศธ ๐๖๐๗/๔๓๘๙ ความว่า การจัดการเรียนรู้สาระที่ ๑ ศาสนา ศีลธรรม จริยธรรม ส่วนที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนานั้น สถานศึกษาควรจัดให้ผู้เรียนที่นับถือศาสนาพุทธได้เรียนรู้ประมาณ ๒ ชั่วโมง หรือ ๒ คาบต่อสัปดาห์ คาบละ ๕๐ นาที หรือตามความเหมาะสม เพื่อเน้นให้ผู้เรียนเป็นคนดีและต้องจัดคาบเวลาอื่นๆ ในกลุ่มวิชาสังคมศึกษาด้วย (๒๕๔๕: ๑) อย่างไรก็ตาม พระเทพโสภณ (๒๕๔๕: ๑) ได้วิจารณ์ว่า

“เนื่องจากหนังสือของอธิบดีกรมวิชาการฉบับนี้เป็นคำชี้แจงไม่ใช่คำสั่ง เราจึงไม่มีทางมั่นใจว่าสถานศึกษาจะปฏิบัติตามหรือไม่” เรื่องเหล่านี้ย่อมสะท้อนความไม่ชัดเจนของหลักสูตรทั้งในทางทฤษฎีและปฏิบัติ

หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๕๑ วิชาพระพุทธศาสนาอยู่ในสาระที่ ๑ ศาสนา ศีลธรรม จริยธรรม มาตรฐาน ส ๑.๑ คือ รู้และเข้าใจประวัติ ความสำคัญ ศาสดา หลักธรรมของพระพุทธศาสนาหรือศาสนาที่ตนนับถือและศาสนาอื่น มีศรัทธาที่ถูกต้อง ยึดมั่นและปฏิบัติตามหลักธรรมเพื่ออยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขโดยมีสาระการเรียนรู้แกนกลางเกี่ยวกับพุทธประวัติ ชาดก พุทธสาวก พุทธสาวิกา ศาสนิกชน ตัวอย่าง โอวาท ๓ พุทธศาสนสุภาษิต องค์ประกอบของพระไตรปิฎก ผีภควตมนต์และแผ่เมตตา หลักธรรมเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ มรดกทางวัฒนธรรมที่ได้รับจากพระพุทธศาสนา ชื่อศาสนา ศาสดา และคัมภีร์ของศาสนาต่างๆ ส่วน มาตรฐาน ส ๑.๒ เข้าใจ ตระหนัก และปฏิบัติตนเป็นศาสนิกชนที่ดี และธำรงรักษาพระพุทธศาสนาหรือศาสนาที่ตนนับถือ มีสาระการเรียนรู้เกี่ยวกับการบำเพ็ญประโยชน์ต่อวัดหรือศาสนสถาน การแสดงตนเป็นพุทธมามกะ ประวัติโดยสังเขปของวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา การบูชาพระรัตนตรัย การฝึกปฏิบัติมรรยาทชาวพุทธ มรรยาทของศาสนิกชน การปฏิบัติตนที่เหมาะสม (สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๕๒: ๖-๕๑) เนื้อหาหลักสูตรเหล่านี้สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑๐ ที่กำหนดให้มีการพัฒนาหลักสูตรทั้งในและนอกระบบให้หลากหลาย สอดคล้องกับพัฒนาการทางสมอง บูรณาการเรื่องศีลธรรม ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และการลดความขัดแย้งแบบสันติวิธี เป็นการสร้างความรู้ความเข้าใจในรากเหง้าของตนและเรียนรู้การอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข พัฒนาสื่อการเรียนการสอนที่จูงใจให้เกิดสนใจและใฝ่รู้ ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศเป็นเครื่องมือและ

พัฒนาคุณภาพครูให้รู้เท่าทันวิทยาการสมัยใหม่ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ม.ม.ป.: ๕๓)

หากพิจารณาสถานการณ์ในช่วงเวลานี้จะพบว่า พระสงฆ์ซึ่งถือเป็นสถาบันหลักในพระรัตนตรัยได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งทางการเมืองอย่างชัดเจน กล่าวคือ ท่ามกลางความขัดแย้งทางการเมืองที่เกิดขึ้น สมณะจากสำนักสันติอโศกจำนวนหนึ่ง นำโดยสมณะโพธิรักษ์และสมณะจันทเสฏฐ์ (ท่านจันท) ได้เข้าร่วมชุมนุมกับฝ่ายพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตยทั้งที่สนามหลวง (ก่อนรัฐประหาร ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๙) และที่ทำเนียบรัฐบาล ท่านจันทได้ขึ้นเวทีปราศรัยของฝ่ายพันธมิตรฯ ด้วย ต่อมาพระสงฆ์จากองค์กรบริหารมหาวิทยาลัทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (มจร.) จำนวนหนึ่ง นำโดยพระสาธิตเมธาวาทิ ในฐานะนายกองค์กร ก็ได้ขึ้นเวทีปราศรัยของกลุ่มแนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ (นปช.) ที่สนามหลวง (ก่อนการประกาศใช้พระราชบัญญัติในสถานการณ์ฉุกเฉิน) เพื่อต่อต้านฝ่ายพันธมิตรฯ และสำนักสันติอโศก ขณะเดียวกัน บรรพชิตอีกกลุ่มหนึ่ง นำโดยพระศรีญาณโสภณ พระไพศาล วิสาโล พระมหาอุดมชัย วชิรเมธี และเมธีคันสนีย์ เสถียรสุต ก็ได้แสดงความคิดเห็นทางการเมืองด้วยการออกแถลงการณ์ “คำขอขบถบาตอาวุธและความรุนแรง” เมื่อวันที่ ๙ กันยายน เพื่อเรียกร้องให้การชุมนุมทางการเมืองของทุกฝ่ายเป็นไปอย่างสงบและสันติ ปราศจากอาวุธหรือความรุนแรงใดๆ (ทวีวัฒน์ ปุณฺททริกวิวัฒน์, ๒๕๕๑: ๖)

ดังนั้น การที่เนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรและแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมีวัตถุประสงค์ให้บูรณาการเรื่องศีลธรรม ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และการลดความขัดแย้งแบบสันติวิธี จึงสอดคล้องกับสถานการณ์พระพุทธศาสนาและสังคมไทยโดยรวมในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าหลักสูตรทุกชั้นปีที่ผ่าน

มา ย่อมปรับเปลี่ยนและมีจุดมุ่งหมายตามบริบทแวดล้อมในด้านต่างๆ ของสังคมไทย และการใช้หลักสูตรการศึกษาเป็นสื่อในการกล่อมเกลাজิตใจพลเมืองให้มีทัศนคติต่างๆ ตามที่รัฐต้องการ ก็เป็นเรื่องที่รัฐไทยทำมาโดยตลอด

๕. การบูรณาการหลักสูตร

เรื่องการบูรณาการหลักสูตรนั้น จากข้อมูลสรุปได้ว่าหลักสูตรในอดีตเน้นการบูรณาการเรื่องปริยัติและปฏิบัติมากกว่าหลักสูตรใหม่ๆ คือไม่เพียงแต่สอนด้านทฤษฎี แต่มุ่งผลไปถึงการลงมือทำจริง หลักสูตรยุคแรกเน้นเรื่องศีลมากกว่าเรื่องอื่นๆ แต่ต่อมาก็เพิ่มเรื่องสมาธิและปัญญา แต่โดยภาพรวมเห็นได้ว่า มีเรื่องสมาธิน้อย ส่วนเรื่องปัญญานั้น หลักสูตรเก่าเน้นการสร้างให้เกิดขึ้นจริง แต่หลักสูตรใหม่เน้นเรื่องปริยัติมากกว่า น่าสังเกตว่าวิชาภาษาไทยในหลักสูตรเก่าๆ สามารถบูรณาการเรื่องไตรสิกขาได้มากกว่าวิชาพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะเรื่องปัญญาสิกขา และยังเน้นการบูรณาการกับการปฏิบัติได้มากกว่าวิชาพระพุทธศาสนาด้วยซ้ำ อย่างไรก็ตาม หลักสูตรเก่าๆ เห็นการบูรณาการเชื่อมโยงระหว่างวิชาได้ดีและครอบคลุมมากกว่าหลักสูตรใหม่ๆ หลักสูตรเก่าๆ อาศัยหนังสืออ่านเสริมประสบการณ์ช่วยเสริมด้วย เรื่องการบูรณาการนี้ นักการศึกษาของไทยหลายคน อาทิ สมิตร์ คุณากร (๒๕๑๘) สัจด์ อุทรานันท์ (๒๕๒๗) และธำรง บัวศรี (๒๕๓๒) ได้นำเรื่องการบูรณาการนี้มาเผยแพร่และทดลองใช้มาโดยลำดับ แม้ในหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาของไทยที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ก็ได้กล่าวถึงเรื่องการบูรณาการในแนวทางจัดการศึกษาตามหลักสูตร และหากทบทวนกันอย่างจริงจัง ก็พบว่า การจัดการศึกษาของไทยแต่โบราณก็ถือเอาผู้เรียนเป็นใหญ่เป็นศูนย์กลางมาแต่เดิม ครูจะจัดการศึกษาให้ศิษย์ ก็ต้องคำนึงถึงพื้นฐานทางพฤติกรรมและอุปนิสัยของศิษย์แต่ละคนซึ่งไม่เหมือนกันเป็นที่ตั้ง รวมทั้งเนื้อหาของวิชาที่สอน ก็อนุโลมให้ดำเนินไปตามวิถีชีวิตและ

สภาพแวดล้อมเป็นสำคัญ การบูรณาการจึงไม่เป็นเรื่องใหม่สำหรับการศึกษาไทยและครูไทยแต่อย่างใด (ราตรีเพรียวพานิช, ๒๕๔๗: ๓๓๓)

เมื่อวิชาจริยศึกษายังเป็นวิชาเฉพาะอยู่ จะบูรณาการให้ได้ผลอย่างไร คำตอบก็คือ จะต้องสอนวิชาจริยศึกษาในลักษณะเป็นสนามรวมของทุกวิชา วิชาการทุกอย่างจะต้องสอนจริยศึกษา ตามปกติจริยศึกษาอยู่ในหมวดวิชาสังคมศึกษา วิชาอื่นๆ จะมาสัมพันธ์กับวิชาสังคมศึกษา จริยศึกษาจึงเป็นจุดยอดในสังคมศึกษา ในเมื่อยังแก้ปัญหาส่วนรวมไม่ได้ เพราะการศึกษาของไทยในขณะนี้ยังอยู่ในระบบความชำนาญเฉพาะสาขาวิชา ต้องให้ครูสอนแต่ละวิชาสอนวิชาของตนโดยเฉพาะ วิชาจริยศึกษาก็ต้องมีครูชำนาญเฉพาะทางสอนเช่นกัน แต่ทว่าวิชาจริยศึกษานั้นต้องอาศัยให้ครูสอนแบบสนามรวมเท่านั้นจึงจะได้ผล ส่วนวิชาอื่นๆ ก็ให้ครูแต่ละวิชาช่วยสอนให้ผู้เรียนมีจิตสำนึกถึงหน้าที่ และเห็นความสัมพันธ์ของวิชานั้นๆ กับวิชาจริยศึกษา ให้เห็นว่าแต่ละวิชาเชื่อมโยงกับวิชาอื่นและวิชาจริยศึกษาอย่างไร วัตถุประสงค์ของการศึกษาจึงจะสัมฤทธิ์ และแต่ละวิชาจึงจะมีส่วนช่วยพัฒนามนุษย์ พัฒนาลังคมให้อยู่ร่วมกันด้วยดี และเข้าใจว่ามนุษย์อยู่ในสังคมและในระบบนิเวศวิทยาอย่างไร ทุกวิชาจึงต้องสอนให้ประสานกลมกลืนกัน ครูทุกคนที่สอนวิชาเฉพาะจะต้องมีจิตสำนึกเรื่องบูรณาการด้วย เพื่อให้วิชาของตนไปสัมพันธ์กับวิชาอื่นๆ ตลอดจนสะท้อนสภาพสังคมและนิเวศวิทยาที่เป็นจริง (พระเทพเวที, ๒๕๓๑: ๓๕-๔๐) ตัวอย่างปัญหาของหลักสูตรใหม่ที่ไม่สามารถบูรณาการเชื่อมโยงได้ดี เช่น หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๓๓ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (๒๕๓๖: ๑-๒) ได้ชี้แจงว่า ได้เห็นคุณค่าของวิชาจริยธรรมมากขึ้นเนื่องจากเกิดปัญหาเยาวชน คำชี้แจงมีดังนี้

แม้ว่าการประกาศเพิ่มเติมพระพุทธศาสนาครั้งนี้จะเป็นเรื่องของการเจตนาดีของบุคคลหลายฝ่ายก็ตาม จากการนิเทศ

ติดตามและประเมินผลการใช้หลักสูตรพบว่า มีปัญหาทั้งในด้านการปฏิบัติและการจัดการเรียนการสอน กล่าวคือโรงเรียนต้องหาเวลาพิเศษเพิ่มจากเดิมมาจัดสอนเพราะหลักสูตรเพิ่มเนื้อหาแต่ไม่ได้เพิ่มคาบเวลาให้ ครูผู้สอนส่วนใหญ่ยังไม่มีความเข้าใจลึกซึ้งถึงหลักธรรมดีพอ โรงเรียนขาดครูที่มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง การสอนก็เป็นไปตามที่กล่าวไว้ในตำรา มุ่งการท่องเที่ยวมากกว่าการวิเคราะห์และปฏิบัติ นอกจากนี้ครูและบุคคลในสังคมก็ยังไม่เป็นตัวอย่างที่ดีให้แก่เด็กเรียนทั้งในด้านความประพฤติและการปฏิบัติ

แม้ว่ากระทรวงศึกษาธิการได้ชี้แจงข้อเท็จจริงดังกล่าวแล้วก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาให้ลึกก็จะเห็นว่า คำชี้แจงนี้สะท้อนความบกพร่องของกระทรวงศึกษาธิการด้วย กล่าวคือ เมื่อกระทรวงศึกษาธิการได้ติดตามและประเมินผลจนพบปัญหาดังกล่าวแล้ว กระทรวงก็ควรจะแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นทันที เช่น พัฒนาครูผู้สอนให้มีความรู้และความประพฤติที่ดีขึ้น เพราะปัญหาอาจไม่ได้อยู่ที่หลักสูตรแต่อาจอยู่ที่คุณภาพของครูผู้สอนก็เป็นได้ เมื่อครูผู้สอนไม่มีประสิทธิภาพย่อมทำให้การเรียนการสอนด้อยประสิทธิภาพลง จากข้อมูลจะเห็นได้ว่า วิชาพระพุทธศาสนาของหลักสูตรการศึกษาในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ มีมาตรฐานในแง่ของการจัดกลุ่มเนื้อหาวิชา กล่าวคือ เนื้อหาได้วางหัวข้อวิชาพระพุทธศาสนาไว้เป็นระบบ คือ ในระดับประถมศึกษาแบ่งสาระเป็น ๔ ประการ ซึ่งทุกระดับชั้นของประถมศึกษาต้องเรียนสาระ ๔ ประการนี้ เพียงแต่ปรับเนื้อหาเรื่องเดียวกันให้เหมาะกับระดับชั้นระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลายก็เช่นกัน แบ่งหัวข้อเป็น ๘ ส่วน และใช้การเปลี่ยนแปลงเนื้อหาแต่ละส่วนตามความเหมาะสมของระดับชั้น ไม่ว่าเนื้อหาจะแบ่งเป็น ๔ สาระ

หรือ ๘ สาระก็ตาม เมื่อพิจารณาแล้วพบว่า เนื้อหาสาระครอบคลุมความรู้พระพุทธศาสนาครบถ้วน และหัวข้อแต่ละส่วนก็บูรณาการเชื่อมโยงกันตามสมควร กระทรวงศึกษาธิการ (๒๕๓๖: ๘-๑๒) ได้อธิบายว่า

หัวข้อทั้ง ๘ เรื่องนี้มีการกำหนดสาระสำคัญในแต่ละรายวิชาซึ่งทางกระทรวงศึกษาธิการชี้แจงว่า ได้มีการพิจารณาทั้งแนวนอนและแนวตั้ง กล่าวคือใช้หัวข้อเรื่องเป็นเกณฑ์ในแนวนอน แล้วกำหนดขอบข่ายของสาระสำคัญกระจายตามระดับชั้น ทั้งนี้เพื่อความต่อเนื่องของเรื่องที่เรียน ขณะเดียวกันก็เพื่อลดความซ้ำซ้อนของเนื้อหา รายละเอียดในเรื่องเดียวกัน

การแบ่งเนื้อหาวิชาเช่นนี้ ในอีกด้านหนึ่งกลับทำให้หลักสูตรเกิดปัญหาเรื่องความซ้ำซ้อนของเนื้อหาวิชา กล่าวคือเมื่อแบ่งเนื้อหาเป็น ๘ ส่วนในทุกระดับชั้น เนื้อหาในแต่ละหัวข้อก็ย่อมซ้ำซ้อนกัน วัตถุประสงค์ก็ซ้ำซ้อนกันด้วย เช่น เนื้อหามารยาทชาวพุทธ ศาสนพิธีและวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ในทุกระดับชั้นตั้งแต่ระดับประถมศึกษาจนถึงมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย ล้วนแต่ซ้ำซ้อนกัน คือ วันสำคัญทางพระพุทธศาสนาจำแนกเป็นวันธรรมสวนะ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา เหมือนกันทุกระดับชั้น เนื้อหาส่วนอื่นๆ เช่น การบริหารจัดการและเจริญปัญญา ในระดับประถมศึกษาเป็นการปฏิบัติภาวนาแบบพอง-ยุบเหมือนกันทุกระดับชั้น ระดับมัธยมศึกษาตอนต้นก็มีเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติสมาธิแบบนับลมหายใจเหมือนกันทุกระดับ ส่วนมัธยมศึกษาตอนปลายก็เน้นการปฏิบัติกรรมฐานแบบอนุสติ ๑๐ ประการเหมือนกัน และแม้ว่าจะเปลี่ยนหัวข้อกรรมฐานในระดับชั้นต่างๆ เช่น บางชั้นใช้พุทธานุสติ บางชั้นใช้มรณานุสติ แต่การจัดเนื้อหาหมวดธรรมก็ซ้ำซ้อนกัน ส่วนปัญหาประการที่สองคือ ปัญหา

การแยกหมวดธรรม พบว่าหลักธรรมเดียวกันได้แยกสอนในหลายระดับชั้น เช่น เรื่องทศ ๖, พรหมวิหาร ๔, มงคล ๓๘ ประการ แม้แต่ อริยสัจ ๔ ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา ก็แยกหัวข้อให้เรียนข้อธรรมต่างกันในระดับชั้นที่ต่างกัน แต่ละระดับชั้นไม่สามารถเรียนหลักธรรมโดยรวมได้ กรณีนี้กระทรวงศึกษาธิการ (๒๕๓๖: คำชี้แจง) ได้ชี้แจงว่า

การแตกย่อยเนื้อหาบางเรื่องในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัยนั้น จะเห็นได้ว่าหลักธรรมในแต่ละระดับชั้นจะปรากฏเพียงบางหัวข้อหรือปรากฏไม่ครบทั้งหมด แต่จะไปปรากฏครบในระดับชั้นที่สูงขึ้น ทั้งนี้ได้คำนึงถึงความยากง่ายให้สอดคล้องกับพัฒนาการของเด็ก เช่น ในเรื่องของทศ ๖ ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๒ กำหนดให้เรียนเพียง ๔ หัวข้อคือการเคารพพ่อแม่ การเคารพครู การเคารพผู้อาวุโส ความรักและความสามัคคีกับพี่น้อง ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ให้เรียนเพิ่มอีก ๑ หัวข้อคือความรักและความสามัคคีกับเพื่อน เมื่อถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ จะได้เรียนครบทุกหัวข้อ

เรื่องการแบ่งแยกหมวดธรรมในวิชาพระพุทธศาสนา นั้น แม้จะเป็นผลดีเรื่องแบ่งระดับเพื่อความเหมาะสมแก่ผู้ฟัง แต่ก็ทำให้การเรียนหมวดธรรมนั้นๆ ขาดความต่อเนื่องและขาดความสมบูรณ์เพราะปรากฏว่า หลักธรรมบางข้อ เช่นเรื่อง ประโยชน์ ๓ ได้ถูกตัดจนเหลือประโยชน์เพียงอย่างเดียว คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน (ทิฐธัมมิกัตถประโยชน์) เท่านั้น ส่วนประโยชน์อีก ๒ ประการมิได้มีการกล่าวถึง ไม่ว่าจะเป็นระดับชั้นใด เรื่องการแบ่งแยกหมวดธรรมออกมาศึกษา นี้ พระธรรมปิฎก (พระธรรมปิฎก, ๒๕๔๓: ๑๐๑) กล่าวว่า

พระพุทธเจ้า...ไม่ได้ตรัสธรรมแค่เมตตา
นี่เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าตรัสธรรมเป็นชุดๆ
เพื่อให้มีคุณภาพที่จะต้องปฏิบัติให้ครบ ถ้า
เราเอาธรรมมาแยกกระจายออกเป็นข้อๆ
จะเป็นอันตราย ในสังคมของเรา แม้แต่ใน
การเรียนการสอนก็นิยมเอาธรรมแยกออกมา
เป็นข้อๆ เอาเมตตาข้อหนึ่ง เอากรุณา
ข้อหนึ่ง จนไม่รู้ว่าคุณธรรมมันอยู่ที่ไหน การที่
พระพุทธเจ้าตรัสธรรมไว้เป็นชุดๆ นี่มีเหตุผล
เพราะธรรมนั้นเป็นองค์รวม ต้องปฏิบัติให้
ครบ จึงจะมีความสมบูรณ์ในตัว ถ้าทำไม่ครบ
ก็จะมีโทษ เมตตากรุณานี้ ถ้าปฏิบัติไม่เข้า
เป็นชุดและไม่ครบชุด ก็จะมีโทษได้

มนุษย์จำเป็นต้องใช้ทักษะหลายประการใน
การเรียนรู้จากประสบการณ์ รวมทั้งในการแก้ไขปัญหาต่างๆ
ที่เกิดขึ้นในชีวิต ไม่ว่าจะเป็นปัญหาง่ายๆ หรือซับซ้อนเพียง
ใดก็ตาม แต่การสอนแยกเนื้อหาวิชาจะทำให้การเรียนนั้น
ไม่สอดคล้องกับชีวิตจริง เพราะนักเรียนจะมองไม่เห็น
ความเชื่อมโยงของสิ่งที่เรียนกับสิ่งที่นำไปในชีวิตจริง
นอกโรงเรียน หลักสูตรที่เน้นการสอนแบบบูรณาการจึง
สอดคล้องกับชีวิตมากกว่า คือจะช่วยให้เข้าใจและมองเห็น
ความสัมพันธ์เชื่อมโยงของเนื้อหาวิชาต่างๆ ทั้งยังกระตุ้น
ให้ใฝ่เรียนรู้เนื่องจากสามารถนำเนื้อหาและทักษะที่เรียน

ไปใช้ในชีวิตจริง การจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการยังช่วย
ลดความซ้ำซ้อนของเนื้อหาวิชา ลดจำนวนเวลาเรียนเป็น
การแบ่งเบาภาระของผู้สอน รวมทั้งส่งเสริมผู้เรียนให้มี
โอกาสใช้ความคิด ประสพการณ์ ความสามารถ ตลอดจน
ทักษะต่างๆ อย่างหลากหลาย ก่อให้เกิดการเรียนรู้
ทักษะกระบวนการและเนื้อหาสาระไปพร้อมกัน (ราตรี
เพริยพานิช, ๒๕๔๗: ๓๓๔-๓๓๕)

แต่จากคำชี้แจงของกระทรวงศึกษาธิการเกี่ยวกับ
หลักสูตรปี พ.ศ. ๒๕๓๓ จะเห็นว่า การบูรณาการวิชา
พระพุทธศาสนาไม่ได้เป็นไปตามหลักการบูรณาการแต่
อย่างใด เพราะไม่ได้ลดความซ้ำซ้อนของเนื้อหาวิชา ไม่ได้
ลดจำนวนเวลาเรียน และไม่ได้ช่วยแบ่งเบาภาระของผู้สอน
ผู้สอนประจำวิชาอาจมีความเชื่อมั่นและเข้าใจการบูรณาการ
ที่ตรงกันดี การกำหนดหัวข้อเรื่องต้องคำนึงถึงความสนใจ
ของผู้เรียนเป็นสำคัญ แต่เท่าที่พบผู้เรียนไม่มีโอกาส
เลือก เพราะการจัดการเรียนการสอนที่ผ่านมาเน้นการ-
ถ่ายทอดเนื้อหาวิชามากกว่าการเรียนรู้จากสถานการณ์ที่
เป็นจริง และไม่เน้นกระบวนการเรียนที่ให้ผู้เรียนได้พัฒนา
ในด้านการคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์ การแสดงความคิดเห็น
และการแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง (พิกุล เอกวรางกูร,
๒๕๕๐: ๓๖) หากจะสรุปการบูรณาการภายในวิชาพระพุทธ-
ศาสนา ระหว่างวิชาที่เกี่ยวข้อง การบูรณาการกับหลัก
ไตรสิกขาและการบูรณาการระหว่างปริยัติกับปฏิบัติสรุปได้
ตามตารางดังต่อไปนี้

ตารางสรุปการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้อง

หลักสูตรปี พ.ศ. (ระดับ)	วิชา	การบูรณาการ			
		ในวิชา พระพุทธศาสนา	กับวิชา พระพุทธศาสนา	กับหลัก ไตรสิกขา	กับ ปรัยัติปฏิบัติ
พ.ศ. ๒๕๕๑ (ประถมศึกษา)	๑. ศิลธรรม ๒. หน้าที่พลเมือง ๓. ประวัติศาสตร์ ๔. ภาษาไทย	มีน้อย	มี มี มี	ศีล ศีล ศีล	มี มี มี
พ.ศ. ๒๕๕๓ (มัธยมศึกษา ตอนต้น)	๑. ศิลธรรม ๒. หน้าที่พลเมือง ๓. ประวัติศาสตร์ ๔. ภาษาไทย	มีน้อย	มี มี ไม่มี	ศีล ศีล ศีล -	มี มี มี -
(มัธยมศึกษา ตอนปลาย)	๑. ศิลธรรม ๒. หน้าที่พลเมือง ๓. ประวัติศาสตร์ ๔. ภาษาไทย	มี	มี มี มี	ศีล ปัญญา ศีล ศีล	มี ไม่มี มี มี
พ.ศ. ๒๕๕๔ (ประถมศึกษา)	๑. สังคมศึกษา ๒. ภาษาไทย	ไม่มี	มี	ศีล ศีล	มี มี
พ.ศ. ๒๕๐๓ (ประถมศึกษา ตอนต้น)	๑. สังคมศึกษา ๒. ภาษาไทย	ไม่มี	ไม่มี	- -	- -
(ประถมศึกษา ตอนปลาย)	๑. สังคมศึกษา (ศีลธรรม) ๒. ประวัติศาสตร์	มี	มี มี	ศีล ศีล	มี มี

ตารางสรุปการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้อง (ต่อ)

หลักสูตรปี พ.ศ. (ระดับ)	วิชา	การบูรณาการ			
		ในวิชา พระพุทธศาสนา	กับวิชา พระพุทธศาสนา	กับหลัก ไตรสิกขา	กับ ปรัยัติปฏิบัติ
(มัธยมศึกษา ตอนต้น)	๓. ภาษาไทย	ไม่มี	มี	ศีล สมาธิ ปัญญา	มี มี มี
	๑. ศิลธรรม			ศีล สมาธิ ปัญญา	มี ไม่มี ไม่มี
	๒. สังคมศึกษา		ไม่มี	-	-
(มัธยมศึกษา ตอนปลาย)	๓. ภาษาไทย	ไม่มี	มี	ศีล ปัญญา	มี มี
	๑. สังคมศึกษา ก. (ศีลธรรม)			ศีล	มี
	๒. ประวัติศาสตร์		มี	-	ไม่มี
	๓. สังคมศึกษา ข. (ประวัติศาสตร์)		มี	-	ไม่มี
	๔. ภาษาไทย		มี	ศีล สมาธิ ปัญญา	มี มี มี
	๕. ภาษาบาลี		มี	ศีล	มี
พ.ศ. ๒๕๑๘ (มัธยมศึกษา ตอนปลาย)	๑. ศิลธรรม (ส ๔๔๒)	มี		ศีล	ไม่มี
	๒. ศิลธรรม (ส ๕๔๓)	มี		ศีล	มี
	๓. พุทธศาสนาใน ประเทศไทย (ส ๐๔๒)	มี		ศีล	ไม่มี
	๔. สังคมศึกษา ๒ (ส ๔๐๒)		มี	-	-
	๕. สังคมศึกษา ๓ (ส ๕๐๓)		มี	ศีล	มี

ตารางสรุปการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้อง (ต่อ)

หลักสูตรปี พ.ศ. (ระดับ)	วิชา	การบูรณาการ			
		ในวิชา พระพุทธศาสนา	กับวิชา พระพุทธศาสนา	กับหลัก ไตรสิกขา	กับ ปรัยัติปฏิบัติ
	๖. สังคมศึกษา ๔ (ส ๕๐๔) ๗. ศาสนาสากล (ส ๐๓๑) ๘. ภาษาไทย (ท ๕๐๓) ๙. ภาษาไทย (ท ๕๐๔) ๑๐. การประพันธ์ (ท ๐๔๑) ๑๑. ภาษากับวัฒนธรรม (ท ๐๓๑) ๑๒. ภาษาบาลี		มี มี มี มี มี มี	ศีล สมาธิ ปัญญา ศีล ศีล ปัญญา ศีล ปัญญา ศีล	มี ไม่มี ไม่มี ไม่มี มี มี มี มี มี
พ.ศ. ๒๕๒๑ (ประถมศึกษา) (มัธยมศึกษา ตอนต้น)	๑. สร้างเสริม ประสบการณ์ชีวิต ๒. สร้างเสริม ลักษณะนิสัย ๓. ภาษาไทย ๑. ประเทศของเรา (ส ๑๐๑-ส ๑๐๒) ๒. ภาษาไทย	มีน้อยมาก ไม่มี	มี มี มี	ศีล สมาธิ ปัญญา ศีล สมาธิ ปัญญา ศีล ปัญญา ศีล	มี ไม่มี ไม่มี มี มี ไม่มี มี มี มี

ตารางสรุปการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้อง (ต่อ)

หลักสูตรปี พ.ศ. (ระดับ)	วิชา	การบูรณาการ			
		ในวิชา พระพุทธศาสนา	กับวิชา พระพุทธศาสนา	กับหลัก ไตรสิกขา	กับ ปรัยัติปฏิบัติ
พ.ศ. ๒๕๒๔ (มัธยมศึกษา ตอนปลาย)	๑. สังคมศึกษา (ส ๔๐๑)		มี	ศีล	ไม่มี
	๒. สังคมศึกษา (ส ๔๐๒)	มี		ศีล	มี
				สมาธิ	มี
				ปัญญา	ไม่มี
	๓. สังคมศึกษา (ส ๖๐๖)	มี		ศีล	มี
				ปัญญา	ไม่มี
	๔. ประวัติสังคมและ วัฒนธรรมไทย (ส ๐๒๑๐)		มี	ศีล	ไม่มี
	๕. พุทธศาสนาใน ประเทศไทย (ส ๐๔๑)	มี		ศีล	ไม่มี
	๖. พระพุทธรูปและ พุทธศิลป์ใน ประเทศไทย (ส ๐๔๒)	มี		ศีล	ไม่มี
	๗. ภาษาไทย (ท ๔๐๑)		มี	ปัญญา	มี
	๘. ภาษาไทย (ท ๕๐๓)		มี	ปัญญา	มี
	๙. การอ่านและพิจารณา วรรณกรรม (ท ๐๒๑)		มี	ศีล	ไม่มี
				ปัญญา	ไม่มี
	๑๐. ประวัติวรรณคดี (ท ๐๓๑)		มี	ศีล	ไม่มี
	๑๑. การพินิจวรรณคดี มรดกเฉพาะเรื่อง (ท ๐๓๔)		มี	ปัญญา	มี
	๑๒. ภาษากับวัฒนธรรม (ท ๐๕๑)		มี	ศีล	มี

ตารางสรุปการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้อง (ต่อ)

หลักสูตรปี พ.ศ. (ระดับ)	วิชา	การบูรณาการ			
		ในวิชา พระพุทธศาสนา	กับวิชา พระพุทธศาสนา	กับหลัก ไตรสิกขา	กับ ปรัยัติปฏิบัติ
	๑๓. ภาษาไทยธุรกิจ (ท ๐๓๑)		มี	ศีล	มี
	๑๔. ภาษาบาลี		มี	ปัญญา	มี
พ.ศ. ๒๕๓๓ (ประถมศึกษา)	๑. สร้างเสริม ประสบการณ์ชีวิต	มี		ศีล	มี
	๒. สร้างเสริมลักษณะ นิสัย	มี		ศีล สมาธิ ปัญญา	มี มี มี
(มัธยมศึกษา ตอนต้น)	๓. ภาษาไทย		มี	ศีล	มี
	๑. พระพุทธศาสนา (ส ๐๑๘, ส ๐๑๙, ส ๐๑๑๐, ส ๐๑๑๑, ส ๐๑๑๒, ส ๐๑๑๓)	มี		ศีล สมาธิ ปัญญา	มี มี มี
	๒. ประเทศของเรา (ส ๑๐๑, ส ๒๐๔, ส ๓๐๖)		มี	ศีล	มี
	๓. จริยธรรมกับบุคคล (ส ๐๑๗)		มี	ศีล	ไม่มี
	๔. ภาษาไทย (ท ๒๐๓, ท ๒๐๔)		มี	ศีล	มี
(มัธยมศึกษา ตอนปลาย)	๑. พระพุทธศาสนา (ส ๐๔๘, ส ๐๔๙, ส ๐๔๑๐, ส ๐๔๑๑, ส ๐๔๑๒, ส ๐๔๑๓)	มี		ศีล สมาธิ ปัญญา	มี มี มี

ตารางสรุปการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้อง (ต่อ)

หลักสูตรปี พ.ศ. (ระดับ)	วิชา	การบูรณาการ			
		ในวิชา พระพุทธศาสนา	กับวิชา พระพุทธศาสนา	กับหลัก ไตรสิกขา	กับ ปรัยัติปฏิบัติ
	๒. วิชาสังคมศึกษา (ส ๔๐๑, ส ๖๐๕)		มี	ศีล	ไม่มี
	๓. ประวัติสังคมและ วัฒนธรรมไทย (ส ๑๒๑๐)		มี	ศีล	ไม่มี
	๔. ศาสนาสากล (ส ๐๔๑)		มี	ศีล	มี
	๕. พระพุทธรูปและ พุทธศิลป์ใน ประเทศไทย (ส ๐๔๒)		มี	ศีล	มี
	๖. การพูด (ท ๐๑๑)		มี	ศีล	มี
	๗. การพินิจวรรณคดี มรดกเฉพาะเรื่อง (ท ๐๓๔)		มี	ศีล	มี
	๘. ภาษาล้านนา (ท ๐๘๐๕๑)		มี	ศีล	มี
	๙. ภาษาบาลี (ป ๐๑๑-๐๑๖, ป ๐๒๑-๐๒๖)		มี	ศีล	มี
พ.ศ. ๒๕๔๔ (ประถมศึกษา) (มัธยมศึกษา)	กลุ่มสาระการเรียนรู้ใน กลุ่มสังคมศึกษา และวัฒนธรรม ๑. สาระที่ ๑ ศาสนา ศีลธรรม จริยธรรม	มี	มี	ศีล สมาธิ ปัญญา ศีล	มี มี มี มี

ตารางสรุปการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาและวิชาที่เกี่ยวข้อง (ต่อ)

หลักสูตรปี พ.ศ. (ระดับ)	วิชา	การบูรณาการ			
		ในวิชา พระพุทธศาสนา	กับวิชา พระพุทธศาสนา	กับหลัก ไตรสิกขา	กับ ปรัยัติปฏิบัติ
	๒. สารที่ ๒ หน้าที่ พลเมือง วัฒนธรรม และการดำเนินชีวิต ในสังคม		มี	ศีล	ไม่มี
	๓. สารที่ ๓ เศรษฐศาสตร์		มี	ศีล	มี
	๔. สารที่ ๔ ประวัติศาสตร์กลุ่ม สาระการเรียนรู้ ภาษาไทย		มี	ศีล	มี
พ.ศ. ๒๕๕๑ (ประถมศึกษา) (มัธยมศึกษา)	กลุ่มสาระการเรียนรู้ใน กลุ่มสังคมศึกษาศาสนา และวัฒนธรรม	มี	มี	ศีล สมาธิ ปัญญา	มี มี ไม่มี
	๑. สารที่ ๑ ศาสนา ศีลธรรม จริยธรรม		มี	ศีล	มี
	๒. สารที่ ๒ หน้าที่ พลเมือง วัฒนธรรม และการดำเนินชีวิต ในสังคม		มี	ศีล	มี
	๓. สารที่ ๓ เศรษฐศาสตร์		มี	ศีล	มี
	๔. สารที่ ๔ ประวัติศาสตร์กลุ่ม สาระการเรียนรู้ ภาษาไทย		มี	ศีล ปัญญา	มี ไม่มี

๒. สรุป

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนา ศีลธรรม หรือจริยศึกษา ของไทยที่ผ่านมาทั้งหมดได้จัดให้เป็นวิชาเฉพาะต่างๆ ที่เป็นวิชาที่จะต้องบูรณาการมากที่สุด เนื่องจากเป็นวิชาที่ต้องเรียนด้วยชีวิต กลายเป็นว่าต้องมีครูจริยศึกษาสอนต่างหาก ต้องใช้ครูที่ชำนาญพิเศษในเรื่องจริยธรรมสอน จึงกลายเป็นปัญหา เพราะเมื่อแยกเป็นวิชาชำนาญพิเศษก็ย่อมเสี่ยงที่จะกลายเป็นวิชาท่องจำไปด้วย กลายเป็นวิชาที่ไม่เข้ากับชีวิตจริงจริงๆ ที่จริยศึกษาเป็นวิชาที่ฝึกการใช้โยนิโสมนสิการให้รู้จักคิด รู้จักพิจารณา และรู้เห็นถูกต้องตามจริงว่า คนจะปฏิบัติต่อวิชาอื่นๆ อย่างไร จะเรียนวิชาอื่นอย่างไร และจะนำมาบูรณาการในการดำเนินชีวิตอย่างไร การที่จะพัฒนาวัตถุ พัฒนาเทคโนโลยี และพัฒนาสังคมให้เกิดผลดี ล้วนเป็นเรื่องของจริยศึกษาในความหมายที่กว้าง ถ้าการบูรณาการวิชาจริยศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ทุกด้านกลายมาเป็นการพัฒนาการที่เกิดประโยชน์แก่มนุษย์ แก่สังคม และแก่ธรรมชาติทั้งหมดแล้ว ก็จะเป็นจริยศึกษาที่มีคุณค่ามีความหมายขึ้น (พระเทพเวที, ๒๕๓๑: ๓๕-๔๐) แต่กลายเป็นว่าวิชาพระพุทธศาสนาถูกแยกส่วนแต่แรก แม้จะมีการบูรณาการร่วมกับวิชาสังคมศึกษาและภาษาไทยแล้วก็ตาม การแยกวิชาพระพุทธศาสนาออกมาเช่นนี้ย่อมทำให้เกิดการเรียนแยกส่วนแต่แรก และย่อมทำให้คุณภาพของหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาด้อยประสิทธิภาพลง

แม้ว่าจะมีการบูรณาการวิชาพระพุทธศาสนาทั้งภายในวิชาและนอกวิชา แต่หากสังเกตเรื่องไตรสิกขาจะพบว่า หลักสูตรเกือบทั้งหมดเน้นเฉพาะเรื่องศีลเท่านั้น มิใช่นักที่จะบูรณาการครบทั้งไตรสิกขา ไตรสิกขาที่ขาดมากที่สุดในทุกหลักสูตร คือเรื่องสมาธิสิกขา การบูรณาการในมุมมองของพระพุทธศาสนาย่อมไม่สมบูรณ์ ระบบการปฏิบัติในพระพุทธศาสนาหรือระบบการศึกษาอบรมทั้งหมดก็คือ

สิกขา ๓ ต้องมีศีล สมาธิ ปัญญาให้ครบถ้วน ถ้าไม่ครบก็ไม่สำเร็จ ไม่บรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนา ศีลช่วยให้ใจพร้อมที่จะเจริญสมาธิ สมาธิก็ช่วยให้รักษาศีลได้หนักแน่นจริงจังมากขึ้น สมาธิทำให้มีความคิดจิตใจที่มั่นคงแน่วแน่ เป็นฐานให้แก่ปัญญา เพราะหากจิตใจแว่วแว่วอยู่กับสิ่งใด ก็คิดสิ่งนั้นได้ชัด มองเห็นจะแจ้งขึ้น ช่วยให้ปัญญาแก่กล้า ส่วนปัญญาก็ช่วยทำให้จิตใจดีขึ้น รู้ว่าควรจะทำสมาธิอย่างไรจึงจะได้ผลดี และย้อนมาช่วยให้การรักษาศีลพัฒนาไปถูกทาง สิกขาทั้ง ๓ นี้ ต้องบูรณาการกันอยู่ตลอดเวลาจึงจะเกิดผลที่สมบูรณ์ (๒๕๓๑: ๕๖-๖๐)

แต่จากหลักสูตรที่ผู้วิจัยยกมาวิเคราะห์ พบว่าการเรียนวิชาพระพุทธศาสนานั้นถูกแยกส่วนเรื่องไตรสิกขา ในหลายวิชาและในหลายหลักสูตร ถึงแม้ว่าบางหลักสูตรมีการบูรณาการครบถ้วนตามหลักไตรสิกขา แต่เมื่อพิจารณาไปถึงการปฏิบัติก็จะพบว่า มีการบูรณาการเข้ากับการปฏิบัติแต่บางสิกขา และมีเพียงการบูรณาการเข้ากับหลักปรีชาเท่านั้น หลักสูตรการศึกษาที่ผ่านมาเกือบทั้งหมดไม่สามารถบูรณาการหลักไตรสิกขาทั้งปรีชาและปฏิบัติได้สมบูรณ์ที่สำคัญ ไม่มีหลักประกันว่าหลักสูตรบูรณาการจะนำไปจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการด้วยเสมอไป ปรากฏอยู่เสมอว่า แม้ว่าเป็นหลักสูตรแบบบูรณาการ แต่เมื่อจัดการเรียนการสอนจริง ก็ยังคงใช้วิธีบรรยายเนื้อหารายวิชาอยู่เช่นเดิม

หลักสูตรบูรณาการแบบพุทธที่ควรจะเป็นจึงควรมีลักษณะดังนี้

๑) บูรณาการเรื่องไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญาภายในสาขาวิชาใดวิชาหนึ่งให้สัมพันธ์เพื่อให้เนื้อหาเรื่องไตรสิกขาที่กำหนดไว้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน

๒) บูรณาการระหว่างสาขาวิชา ทำเนื้อหาเรื่องไตรสิกขาจากหลายสาขาวิชาที่เกี่ยวข้องกันให้กว้างขวางครอบคลุมมากขึ้น และบูรณาการระหว่างความรู้กับการกระทำ

หรือบูรณาการหลักปริยัติเข้ากับหลักปฏิบัติ ทั้งเรื่องศีล สมาธิ และปัญญาให้ครบถ้วน ดังนั้นจึงจะนับว่าเป็นการบูรณาการที่สมบูรณ์

นอกจากนี้ การศึกษาเรื่องไตรสิกขาต้องมีการประมวลหน่วยย่อย องค์ประกอบของหมวดธรรมต่างๆ เข้า

ด้วยกัน และให้สัมพันธ์เชื่อมโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ยึดหยุ่น ปรับตัวได้ มีความเคลื่อนไหวตลอดเวลา เมื่อองค์ประกอบของหมวดธรรมรวมเข้าด้วยกันแล้ว ก็จะเกิดความครบถ้วนบริบูรณ์ประสานกลมกลืนกัน เกิดเป็นภาวะสมดุล และเป็นไปตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา

บรรณานุกรม

- กรมวิชาการ. กระทรวงศึกษาธิการ. ๒๕๒๕. **หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช ๒๕๒๑**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา. / Kromvijakan. Ministry of Education. **Laksud Madhayomsuksa Tornton 2521 BE**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๕๒๙. **บรรณนิทัศน์สิ่งพิมพ์หนังสือเสริมประสบการณ์ระดับมัธยมศึกษาของกรมวิชาการ**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. 1986. **Bannanithat Sangkhep Nansue Semprasopkan Radap Madhayomsuksa khong Kromvijakan**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๕๓๔. **หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓)**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา. / _____. 1991 **Laksud Pathomsuksa 2521 BE (Revised 1990 BE)**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๕๓๖ ก. **คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนาตามหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓)**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. 1993 a. **Khumue Laksud Phra Buddhasasana tam Laksud Pathomsuksa 2521 BE (Revised 1990 BE)**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๕๓๖ ข. **คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนาในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓)**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. 1993 b. **Khumue Laksud Phra Buddhasasana Radap Madhayomsuksa Tornton nai Laksud Madhayomsuksa Tornton 2521 BE (Revised 1990 BE)**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๕๔๑. **คู่มือหลักสูตรพระพุทธศาสนาตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช ๒๕๒๔ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓)**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. **Khumue Laksud Phra Buddhasasana tam Laksud Madhayomsuksa Tornplay 2524 BE (Revised 1990 BE)**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๕๔๕. **การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. 2002. **Kancad Sara Kanruenru Phra Buddhasasana**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- กระทรวงศึกษาธิการ. ๒๔๙๑. **หลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๙๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา. / Ministry of Education. 1948. **Laksud Pathomsuksa 2491 BE**. 2nd reprinted. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๔๙๓ ก. **หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๔๙๓**. พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. 1950 a. **Laksud Madhayomsuksa Tornyon (Ministry of Education) 2493 BE**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๔๙๓ ข. **หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. ๒๔๙๓**. พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. 1950 b. **Laksud Madhayomsuksa Tornplay 2493 BE**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.

- _____. ๒๔๙๘. **หลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๙๘**. พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. 1955. **Laksud Pathomsuksa 2498 BE**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- _____. ๒๕๑๘. **หลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช ๒๕๑๘ เล่มที่ ๑**. กรุงเทพฯ: แผนกช่างพิมพ์ ร.ร.สารพัดช่างพระนคร. / _____. **Laksud Prayok Madhayomsuksa Tornplai 2518 BE Lem 1**. Bangkok: Phanekchangphim Rongruen Sarapadchang.
- _____. ๒๕๒๓. **หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช ๒๕๒๔**. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์. / _____. 1980. **Laksud Madhayomsuksa Tornplay 2524 BE**. Bangkok: Amarin.
- _____. ๒๕๒๙. **นายเลียง ไชยกาล กับกระทรวงศึกษาธิการและแผนการศึกษาแห่งชาติ**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา. / _____. 1986. **Nay Liang Chaikan kap Krasuangsuksadhikan lae Phankansuksahaengchat**. Bangkok: Ongkankha khong Gurusabha.
- กองการวิจัย กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. ๒๕๐๐. **รายงานการศึกษา ปีการศึกษา ๒๔๙๗-๒๔๙๘-๒๔๙๙**. พระนคร: กรุงเทพฯการพิมพ์. / Kongkanvicay Kromvijakan Ministry of Education. 1957. **Raygnan Kansuksa Pikansuksa 2497-2498-2499**. Bangkok: Kungtepanphim.
- โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. ๒๕๔๗. **การเมืองการปกครองไทย: หลายมิติ**. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. / Kovid Vongsuravat. 2004. **Kanmuengkanpokkhong Thai: Lay Miti**. Bangkok: Chulalongkom U. Books.
- เทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พระ. ๒๕๓๑. **เพื่อบรรณคดีของการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. / Depvedi (Prayut Payutto). 1988. **Phue Anagot khong Kansuksa Thai**. Bangkok: Kasetsart U.
- ธนาakit. ๒๕๔๕. **ประวัตินายกรัฐมนตรีไทย**. กรุงเทพฯ: ปิรามิด. / Dhanakit. 2002. **Pravat Nayokratthamontri Thai**. Bangkok: Pyramid.
- ธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พระ. ๒๕๓๔ ก. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. / Dhammapitaka (Prayut Payutto), Phra. 1995 a. **Photchananukrom Buddhasat Chabap Pramuan Dharm**. Bangkok: Mahachulalongkomrajavidyalaya Press.
- _____. ๒๕๓๔ ข. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. / _____. 1995 a. **Photchananukrom Buddhasat Chabap Pramuan Sab**. Bangkok: Mahachulalongkomrajavidyalaya Press.
- _____. ๒๕๔๓. **จาริกบุญ จาริกธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก. / _____. 2000. **Caruekbun Caruekdharm**. 4th reprinted. Bangkok: Sahadhamik.
- _____. ๒๕๔๕. **ตั้งกระทรวงพระพุทธศาสนา เหตุผลที่แท้อยู่ที่ไหน**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม. / _____. 2002. **Tak Krasuang Phra Buddhasasana Hetphon Thithae Yu Thinae**. Bangkok: Buddhadham Foundation.

- ธำรง บัวศรี. ๒๕๓๒. **ทฤษฎีหลักสูตร: การออกแบบพัฒนา**. กรุงเทพฯ: เอราวัน. / Thamrong Buasri. 1989. **Thritsadi Laksud: Kan-orkbab Patthana**. Bangkok: Eravan.
- พิกุล เอกวรังกูร. ๒๕๕๐. **การวิจัยและพัฒนาระบบการวัดและประเมินผลการเรียนรู้แบบบูรณาการระดับประถมศึกษา**. วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการวัดและประเมินผลการศึกษา ภาควิชาวิจัยและจิตวิทยาการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. / Pikun Ekwarangkoon 2007. **Research and Development of the Measurement and Assessment System for Integrated Learning in Primary Schools**. Ph.D. Dissertation, Faculty of Education, Chulalongkorn U.
- พุทธโฆษาจารย์, พระ. ๒๕๓๘. **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑**. แปลโดย เมฆ อำไพจิตร. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. / Buddhaghosacarya, Phra. 1995. **Visuddhimagga (Thai)**. tr. by Megh Amphaicarit. 8th reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๔๖. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์. / _____. **Visuddhimagga**. tr. by Somdec Phra Budhacarya. 4th reprinted. Bangkok: Prayunvong.
- ไพศาล วิสาโล, พระ. ๒๕๔๖. **พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์. / Phisal Visalo, Phra. 2003. **Buddhasasana Thai nai Anagot Naewnorn lae Thang-ook cak Vikrit**. Bangkok: Sodsri-Saridwongsa Foundation.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. ๒๕๓๔. **พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่ม ๑ ภาค ๓**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. / Mahamakut Buddhist University. 1991. **Suttantapitaka Anguttaranikaya Tikanipata Book 1 Part 1 and Atthakatha (Thai)**. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๖ ก. **พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ ภาค ๑ มหาวีกังค์ ปฐมภาคและอรรถกถา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1993 a. **Vinayapitaka Book 1 Part 1 Mahavibhanga Pathamabhaga and Atthakatha (Thai)**. 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๖ ข. **พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม ๑ ภาค ๒ ตอน ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1993 b. **Suttantapitaka Khuddakanikaya Dhammapada Book 1 Part 2 Section 1 and Atthakatha (Thai)**. 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๖ ค. **พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม ๒ ภาค ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1993 c. **Suttantapitaka Dighanikaya Mahavagga Book 2 Part 1 and Atthakatha (Thai)**. 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๖ ง. **พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย สิลขันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1993 d. **Suttantapitaka Dighanikaya Silakhandhavagga Book 1 Part 1 and Atthakatha (Thai)**. 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.

- _____. ๒๕๓๖ จ. พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑ ภาค ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1993 e. Suttantapitaka Majjhimanikaya Mulapanasaka Book 1 Part 3 and Atthakatha (Thai). 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๖ ฉ. พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่ม ๑ ภาค ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1993 f. Suttantapitaka Anguttaranikaya Tikanipata Book 1 Part 3 and Atthakatha (Thai). Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๗ ก. พระสูตรและอรรถกถาแปลขุททกนิกาย จุฬนิตเทส เล่ม ๖. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1994 a. Suttantapitaka Khuddakanikaya Culanidesa Book 6 and Atthakatha (Thai). 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๗ ข. พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย มหานิตเทส เล่ม ๕ ภาค ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1994 b. Suttantapitaka Khuddakanikaya Mahanidesa Book 5 Part 1 and Atthakatha (Thai). 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๗ ค. พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1994 c. Suttantapitaka Anguttaranikaya Chatukkanipata Book 2 and Atthakatha (Thai). 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- _____. ๒๕๓๗ ง. พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉกนิบาต เล่ม ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มามกุฏราชวิทยาลัย. / _____. 1994 d. Suttantapitaka Anguttaranikaya Pancaka-Chakkanipata Book 3 and Atthakatha (Thai). 3rd reprinted. Bangkok: Mahamakut Buddhist U. Press.
- ราตรี เปรียวพานิช. ๒๕๔๗. การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนวิชาภาษาไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง. / Ratri Priawphanij. 2004. Kancad Kiccakam Kanriankansorn Vija Bhasathai. Bangkok: Ramkamhaeng U. Press.
- สังัด อุทรานันท์. ๒๕๒๗. พื้นฐานและหลักการพัฒนาลัทธิสูตร. กรุงเทพฯ: วงเดือน. / Sa-ngad Udranan. 1984. Phuenthan lae Lak Kanpatthana Laksud. Bangkok: Wongduen.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. ม.ม.ป. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๕๐-๒๕๕๔. กรุงเทพฯ: วิ.เจ.พรินติ้ง. / Office of the National Economics and Social Development Board. [n.d.] National Economic and Social Development Plan Chabap 10 (2550-2554 BE). Bangkok: V.J. Printing.
- _____. ๒๕๒๐. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๒๐-๒๕๒๔. กรุงเทพฯ: เรืองแสง. / _____. National Economic and Social Development Plan Chabap 4 (2520-2524 BE). Bangkok: Ruengsaeng.

- _____. ๒๕๓๐. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๖ พ.ศ. ๒๕๓๐-๒๕๓๔. กรุงเทพฯ: ยูไนเต็ดโปรดักชั่น. /
_____. National Economic and Social Development Plan Chabap 6 (2530-2534 BE). Bangkok: United Production.
- สำนักงานวิชาการและมาตรฐานการศึกษาสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ. ๒๕๕๒. **ตัวชี้วัดและสาระการเรียนรู้แกนกลาง กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรมตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช ๒๕๕๑**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย. / Bureau of Academic Affair and Educational Standard, Office of the Basic Education Commission of Thailand, Ministry of Education. 2009. **Tuachiwad lae Sara Kanrianru Kaenklang Klumsara Kanrianru Sangkhomsueksa Sasana lae Vaddhadharm tam Laksud Kaenklang Kansueksa Khan Puenthan**. Bangkok: Jumnum Sahakorn Kankaset haen Pratheha Thai.
- สุมิตร คุณากร. ๒๕๑๘. **หลักสูตรและการสอน**. กรุงเทพฯ: ชวน. / Sumit Gunakorn. 1975. **Laksud lae Kansorn**. Bangkok: Chuan.
- ไทยรัฐ. ๒๕๔๔. (๑๐ เมษายน): ๑๙. / **Thairat**. 2001. (10 Apr.): 19.
- ทวีวัฒน์ ปุณทริกวิวัฒน์. ๒๕๕๑. “พระสงฆ์ไทยกับการชุมนุมทางการเมือง.” **มติชน**. (๑๔ กันยายน): ๖. / Thawivat Pundarikavuvat. 2008. “Phrasong kap Chumnum thang Kanmueng.” **Matichon**. (14 Sep): 6.